

Проект BG 05/1485 "УСТРЕМ- споделени възможности" се финансира в рамките на програма за развитие на НПО в България по ФМ на ЕИП 2009-2014 г. www.ngogrants.bg

Включваща социална среда

учебно помагало
за работещите в социалните услуги
за деца и възрастни

Юлия Пъшкина, Галина Вълчева,
Зорница Вълкова

Юлия Пъшкина
Галина Вълчева
Зорница Вълкова

В к л ю ч в а щ а социална среда

~ учебно помагало
за работещите в социалните услуги
за деца и възрастни ~

Варна 2016

© САЛПСТ

Варна 9003, п.к.104,

www.oporabg.com

Юлия Пъшкина, Зорница Вълкова, Галина Вълчева

Включваща социална среда

ISBN 978-619-90097-6-5

Зорница Вълкова - редакция и предпечат

Юлия Пъшкина - рисунка на корицата

Дедракс АД - печат

*Помагалото е част от Проект BG05/1485
„УСТРЕМ-споделени възможности“,
финансиран от Програма за подкрепа на
НПО в България по финансовия механизъм
на ЕИП 2009-2014, www.ngogrants.bg*

Бенефициент: Сдружение "Равни възможности"

Партньор 1: Сдружение по антропософска лечебна педагогика и социална терапия

Партньор 2: Сдружение "Дете и пространство"

Изразяваме благодарност към ръководството на Комплекс за социални услуги, с. Дълбок дол, в лицето на Менекшие Мехмедалиева, която подкрепи идеята от самото начало и даде възможност тя да се реализира.

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Сдружение „Равни възможности“ и партньорите по проекта и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод:

Семейството – домът, където се пазят спомените - *Юлия Пъшкина*.....4

Човекът и включващата среда

1. Включваща социална среда - *Зорница Вълкова*.....12
2. Значението на ритъма - *Зорница Вълкова*.....17

Човекът в неговото развитие

3. Човекът до 21-годишна възраст - *Юлия Пъшкина*.....24
4. Човекът след 21 години. Собствената биография - жизнен път и цели - *Зорница Вълкова*.....44

Човекът като индивидуалност

5. Дванадесетте сетива - същност и развитие - *Юлия Пъшкина*.....55
6. Четирите базисни сетива и как да ги подпомогнем - *Зорница Вълкова*.....66
7. Ролята на изкуството в развитието на сетивата - *Юлия Пъшкина*.....72
8. Темпераментите - ключ към разбирането на потребностите - *Юлия Пъшкина*.....87
9. Значение на конституционалните типове - *Зорница Вълкова*.....95
10. Образът на човека - откриване на потребностите - *Зорница Вълкова*.....99

Човекът и природата

11. Градина на сетивата - идеята и нейния смисъл - *Галина Вълчева, Зорница Вълкова*.....108
12. Планиране и изграждане на биоградината - из нашия опит по проект “УСТРЕМ - споделени възможности” - *Галина Вълчева*.....113
13. Взаимодействието между природата и човека в биоградината - *Зорница Вълкова, Галина Вълчева*.....120

Човекът като част от цялото

14. Личностно развитие на работещите в социалните услуги - *Зорница Вълкова*.....126
15. Ролята на екипа във включващата среда - *Зорница Вълкова*.....131

Заклучение.....136

Библиография.....137

Приложения.....140

УВОД

Семейството - домът, където се пазят спомените

Юлия Пъшкина

Ще започна с малко статистика, и не защото за мен децата са просто бройка, а защото това е наричник и се очаква от мен да ви представя фактите. Молбата ми към вас е да го прочетете, като излезете извън понятията и шаблоните, които системно и ежедневно се опитваме да следваме. Бъдете отворени да чуете едно различно мнение, което моля не приемайте като критика, а като възможност да погледнем на проблемите от друг ъгъл. Бъдете готови да прочетете за един нов и може би революционен, а за някои дори и невъзможен подход. Ще разочаровам скептиците – възможно е. Въпрос на гледна точка и желание за действие.

И така нека се върнем към фактите - по данни на Държавна агенция за закрила на детето към 31 декември 2013 година в различни видове институции, лишени от родителска грижа, живеят около 3990 деца. Това са различни домове, защитени жилища или центрове за отглеждане и възпитание на деца и младежи, включително с различни видове увреждания, подчинени на Министерството на образованието и науката (МОН), Министерството на труда и социалната политика (МТСП) и на Министерството на здравеопазването (МЗ). Вярно е, че през последните 10 години се предприемат различни действия за промяна на начина на управление и функциониране на различните видове социални услуги, които да доведат до деинституционализация, превенция, ранна интервенция и подкрепа на семействата в риск, а успехът в експертните доклади се измерва с намаляването на броя на децата в институциите. Днес броят им е намалял почти три пъти.

Не ме разбирайте погрешно, не отричам този успех. Но нека ви задам един въпрос, който аз получих от приятел и доброволец, пред когото споделих идеите на проекта: Какво се случва с останалите деца и младежи? Децата и младежите, които все още живеят в институции? Какво стои зад цифрите? Какво се случва с осиновено дете, но по ред причини след това върнато отново в институция? Какво се случва с младежите в защитените жилища? А с тези, които имат различни умствени или физически увреждания? Това са деца,

младежи, личности, чиито живот в институциите от интернатен тип, въпреки създадените нормативи и вложените ресурси, не става по-добър, а услугите по-качествени. Все още са валидни проблемите, свързани със социалната изолация и ограничените възможности за себerealизация и обмяна на опит; зависимост от институционалната грижа; малък комуникативен опит, водещ до нарушени умения за създаване и развиване на отношения, осигуряващи здравословен физически и психически живот, като подготовка за средата след напускане на институцията; липса на умения за изразяване на чувства и емоции. Институционалната организация на живот не предполага наличие на близка връзка на доверие с един постоянен възрастен, дори напротив - тя не се толерира, а на някои места се забранява с етикета „Препоръчително е!“. И днес липсва индивидуална грижа, внимание и лично пространство за детето. Тук нямам предвид да има отделна стая, легло, ментор и т.н. Институционалната среда не може да задоволи основните потребности на децата - възможност за общуване и споделяне, получаване на внимание и подкрепа в решаването на лични проблеми, удовлетворение на индивидуални потребности и работа върху собствените страхове, добри примери за подражание и следване. Децата и младежите, отгледани в среда на непрекъснато съревнование за добра дума, любов, уважение, признание, трудно се приспособяват към условията извън институциите. Често те остават изолирани и не участват в живота на обществото. Трудно вземат решения, срещат огромни проблеми и трудности след напускане на дома и често изразяват желание за връщане към институционалната грижа за тях. Липсват им не само необходимите професионални умения, но и формирани социални умения за общуване, себеизразяване, самоуважение, самоувереност, самостоятелност, себеосъществяване и споделеност. Липсата на достатъчно квалифициран персонал, достатъчно социални и творчески, неформални дейности, в или извън социалните услуги, създава условия за израстване на неуверени и плахи млади хора, без самочувствие и елементарни житейски и социални умения, които да им помогнат да се справят сами в света отвън. При липсата на семейство и обект за подражание в ранна детска възраст, след това в периода на подрастване и съзряване, постепенно превърнали се в младежи, те са загубили своята идентичност и са се поддали на емоции като

гняв и страх. По този начин на повърхността те показват това, което ние сме им изградили като вярване за тях от нашите стереотипи.

За мен лично проблемът е в системата. В това, че в основата ѝ стои покриването на формални индикатори, а не изграждането на **ВЗАИМООТНОШЕНИЯ, ЛИЧНОСТИ, ИДЕНТИЧНОСТ**. Всички знаем: за да бъдем част от една група, общност, общество, е нужно да разпознаем определени чувства, вярвания, представи като свои. Общността се създава чрез свободния избор на личности, които се обединяват за реализация на обща цел и споделят общи културни, нравствени, идеологически, религиозни ценности. От друга страна неизменна човешка потребност е да бъде полезен, което дава на човека усещането за принадлежност и лична значимост. Личността не може да съществува без другите, защото притежава вътрешен копнеж за общуване и създаване на взаимоотношения. Обвързването на човека с общността засилва неговата идентичност, обогатява и защитава личността. В нашата ежедневна работа като възпитатели и социални работници с деца и младежи, отглеждани в социални услуги, е нужно да променим своето отношение към тях и да работим с тях чрез доверие в техния потенциал. Чрез грижовно наблюдение на децата и младежите, ние откриваме техните индивидуални потребности, можем да оценим капацитета на техните способности и да дадем нужното за тяхното развитие. Възпитателят е като градинар, който посажда едно растение в земята и се грижи за него, а това предполага осъзната вътрешна отговорност за ролята ни като възпитатели в живота на децата и за създаването и развитието на плодотворна връзка между възпитаниците и възпитателите. Да възпитаваш и работиш с деца означава да си готов да образоваш и възпитаваш себе си.

Независимо от наименованията на институцията, тя може да бъде разгледана като жив организъм:

Детето/младежът/човекът е семето, което засаждаме в момента на неговото приемане и постъпване в социалната услуга;

Средата, програмата и ритъмът, грижовно пресъздавани всеки ден, са почвата, водата, слънцето и въздуха, необходими за израстване и развитие на семенцето;

Възпитателят е като градинар, той се грижи за растението.

Наредбите, родителите, държавните институции са плодородна градина, в която ние работим чрез взаимно доверие в постигането

на една цел – предоставянето на равен шанс за развитие на децата и младежите.

Възпитанието на децата и младежите в социалните услуги зависи от нас и нашите действия, а не от държавата и покриването на нормативи и изисквания. И ако днес не сме доволни от резултата, то нека се сърдим на себе си. Да погледнем децата и там ще открием отговорите какво да променим в действието.

През последните години се въвеждат редица политики и днес важна задача на социалните услуги е да отглеждат тази група деца и младежи в среда и условия, максимално приближени до семейната обстановка, да спомогнат за социалната адаптация и индивидуалното развитие на всяко дете, да подготвят възпитаниците си за достойната им бъдеща реализация в обществото. Силни думи, които имат смисъл, ако погледнем между редовете и поемем ангажимент чрез действие.

Какво означава среда и условия, максимално приближени до семейната обстановка? Сигурна съм, че ще намерим различни официални дефиниции за това какво е семейната среда, към която е нужно да се стреми всяка една от тези институция. Близка до семейната среда не е формално изпълнение и покриване на стандарти, свързани със сградата, храната, програмата и организацията на деня. Близка до семейната среда означава нещо повече от описание и попълване на документи, поддържане на хигиена и осигуряване на закуска, обяд и вечеря. Близка до семейната среда означава да имаш усещането за принадлежност към една общност, в която всеки има своето значимо място. В която цялостната организация на здравни, социални и образователни услуги води до едно оптимално развитие на способностите и повишаване на качеството на живот на дадена уязвима група, така че тя да не е просто „потребител“, а активен участник в общността. Семейството е тази общност, в която всеки ЧОВЕК изгражда силни връзки с другите членове, основани на взаимно доверие, привързаност, обич. Семейството е споделяне и опора, на която стъпваш, за да поемеш своя път в живота. Семейството е твой първи учител и идеал, на който подражаваш. Семейството е вяра и чувствителност към нуждите на другия. В него всеки дава и получава, но не защото така трябва, а понеже така го чувства. Взаимността идва от топлите и неподправени отношения, а от нея се запазват доверието и

чувствителността. Пред семейството си можеш спокойно да бъдеш себе си без никой да те съди; да кажеш всичко, без да се обърне срещу теб. Случва се понякога дори в най-добрите семейства да има проблеми, но ЗАЕДНО търсите решения и продължавате напред.

Какво е ДОМ? С какво свързвате тази дума? С любимите хора до себе си. С изгледа от любимата стая. С огнището и приказките на дядо. С палачинките на баба. С първата целувка. С пижаменото парти или...

Точно така, говорим за едно и също – семейство. Домът е там, където е твоето семейство. Домът пази спомените за мама, татко и аз. Може би част от него са сестра и брат, баба и дядо, леля, вуйчо, братовчеди и т.н. И докато растем, имаме време да общуваме с всеки един от тях. Когато сме били малки, сме се оглеждали в тях и сме им подражавали. Ако сте били малко момче, сте искали да бъдете силен като баща си. Спомнете си онези моменти, в които с удоволствие се навъртахте докато той ремонтира колата или просто слага новите тапети в хола. Ако сте били малко момиченце, сте искали да сте толкова красива като мама и често тайничко сте влизали в нейната стая, за да облечете любимата й рокля или просто да поседите пред огледалото. А може би ще си спомните онези моменти, в които татко ви е учил как да карате колело или да плувате в дълбокото море. Или онези моменти, когато с мама сте обикаляли по магазините, за да направите изненада. Растем. Променяме се. Търсим авторитета в нашите родители, които да ни насочват, чувайки ни. Появяват се приятелите. Постепенно разбираме колко ценно е да говориш с някой за важните за теб неща. Да споделиш. Да намериш подкрепа, дори и просто в една прегръдка.

И независимо от моментите на мъррене, наказанието да не говорите по телефона или да излизате с приятели, днес се връщате у дома. Щастливи сте. В този дом сте мечтали. Имали сте възможност да общувате, да изразявате мнение и да научите, когато сте грешили. Изпитвали сте любов, радост, болка, разочарование, гняв. Били сте агресивни може би. Въпреки това, днес на вратата с усмивка ще ви посрещнат отново тя, той – майка, татко. И с любов ще запитат: „Как си, сине? Как си, дъще?“ Научили сте толкова много от тях. Придобили сте основата за отношението към себе си и другите именно от там – семейството. И бихте искали днес да го

споделите с децата си.

А сега нека ви заведе в реалността на един друг *ДОМ* – там, където едно малко момче и момиче живеят, оставени в болката и страховете. Представете си ако ви оставят часове, дни, месеци, с мислите, от които ви побиват тръпки, без възможността да ги споделите. Какво би се случило с вас? Сигурна съм, че ще има експерти, колеги, които ще ми опонират. Може би и те са прави в своята истина. На книга всичко е нормално, но аз говоря, виждайки резултата.

И нека да се върнем към картината за малкото момче и момиче, оставени да живеят всеки ден в ада на собствените си мисли и стракове. Оставени без възможността да общуват. Без възможността да споделят нещата, които ги вълнуват и които са важни за тях, а може и да не умеят да го правят. Оставени в ужаса и спомена от лошите думи, тежката ръка, ритника, пръчката. Без някой да ги попита: „Как си, сине, днес? Как си, дъще?“. Оставени с очакването, че те трябва да бъдат „по-добри“ и „по-възпитани“. „По-добри“ като кого? Според кого?

Въпреки че някои институции имат всеотдаен персонал, важен елемент в отглеждането на всяко дете е нашето отношение към него. От нашето непрекъснато търсене на отговора: От какво има нужда едно дете? Без да слагам всички под един знаменател, повечето от нас ще отговорят: любов, храна, дрехи, здравословна среда. Да, прави сте. Повечето институции, експерти, доклади, проекти и т.н. разказват и доказват всеки ден, че децата имат нужда именно от това и дори в тяхна защита разделят децата от семействата им. Може би в повечето случаи имат право в това. Може би?! А какво иска детето да ми покаже с това, че крещи, чупи или псува? И това според мен не е проява на невъзпитание.

Влизаме в един *ДОМ* – социална институция и все едно ни обхваща всеобща амнезия. Забравяме важния въпрос: От какво има нужда това дете? Забравяме, че това дете е също като нашето. И то има нужда от същите неща като нашето. Да му разказваш приказки, за да го приспиш вечер. Боли те, когато го нараняват или когато падне. Търсиш лек, дума, действие, за да го спасиш. Ходиш с него на разходки, кино, театър. Понякога рисуваш. Дори играете на коне. Планирате заедно почивки. Заедно приготвяте вечеря, торта. Заедно се грижите за растение, животно. Пеете, танцувате. *ОБЩУВАТЕ.*

Взаимно опознавате своите потребности и търсите начини да ги задоволите. Давате си възможност за ИЗБОР. РАЗВИТИЕ. И това по никакъв начин не накърнява авторитета ви като родител, камо ли като възпитател. Дори понякога да имате усещането, че губите почва и контрол, след време виждате, че сте възпитали и отгледали прекрасен младеж и девойка. Е, имат си своите кусури, не са съвсем изваяни по нашия „идеален калъп”, но са наша гордост. Обичаме ги такива, каквито са. Защо тогава детето в този дом да е различно? Кое го прави различно? Защо отношението ни към него е различно? Защо решаваме, че то има нужда само от дрехи, храна, играчки? Защо работата ми като възпитател да е свързана с това да го накарам да се изкъпе, измие зъбите, подрежда стаята, дрехите? Защо работата ми като възпитател е свързана с поддържането на хигиената в ДОМА и попълване на формуляри? Защо е препоръчително като възпитател да не създавам личен контакт с отделно дете? Кого ще предпази това? На кого ще навреди това? И как да бъде ментор без личен контакт?

Докато пиша, чувам гласовете на някои колеги: „Вие не знаете какви са тези деца – те са агресивни, липсва им всякакво възпитание, от нищо не се интересуват, нищо не можеш да ги накараш да направят.” „Безпомощни сме, превърнали сме се от социални работници в пъдари, детегледачи и хигиенисти”. А от кого зависи? Кой може да формира у тях социални навици и умения, да ги научи да имат интерес към живота и да бъдат активни личности? Именно. Ние – възрастните. А в социалните институции – възпитателите, социалните работници и всеки, който е част от този екип. Възможно ли е да променим нещо, за да излезем извън шаблоните и понятията? Възможно ли е да създадем близка до семейната среда в една социална институция? Да, възможно е. Как?

Първо като поемем ангажимент - не формален, а личен и професионален - да положим усилия и да бъдем готови да променим отношението си към нашите задължения и към нашите възпитаници; да променим поведението, вярванията и стереотипите си. Да бъдем готови да покажем какво е човек да бъде деен. Да търсим решения и да действваме - ЗАЕДНО.

Второ, чрез проект „УСТРЕМ – споделени възможности“, ние ви предлагаме изграждане на включваща социална среда, съдържаща в себе си принципите на социалното фермерство,

изразяващи се в грижа за хората, земята и живота в общност, в която всеки има своето значимо място и се развива като ЛИЧНОСТ. Тя дава нов поглед и цялостна организация на ежедневието, в което имаме редуване на индивидуални и групови дейности, свързани с учене чрез преживяване и работа в градина, творчество и терапия, организиране на свободното време и различни социални дейности. Това е една различна среда, която има за цел изграждане на стабилна основа за развитие на личностни качества и взаимодействие с другите. Успехът се измерва с промяната в заеманите роли в общността: от „потребител“ в активен участник; от обгрижваща, ролята на възпитателя придобива такава на съпровождаща всички процеси, поощрявайки социалното общуване чрез действие. Изграждането на подобна среда изисква време, а това изисква постоянство в поетия ангажимент и извършените действия.

В заключение, когато започвахме проект „УСТРЕМ – споделени възможности“ и за първи път посетихме Комплекс за социални услуги в с. Дълбок дол, един от младежите – с умствено увреждане, внимателен, нежен и с добро чувство за хумор - погледна във фотообектива и направи една незабравима снимка. Снимка, с която искаше да ни каже на нас – умните, умеещите, разбиращите, че независимо какви сме, къде и с кого живеем, всеки оставя следа.

ЧОВЕКЪТ И ВКЛЮЧВАЩАТА СРЕДА

1. Включваща социална среда

Зорница Вълкова

1.1. Отправни точки към включващата среда

Включващата социална среда не е абстракция, но ако ѝ бъде дадена дефиниция, тя ще изгуби много от своя истински смисъл. Затова ще се запознаем с нея по-описателно.

Всъщност най-важното в една включваща среда са хората, тяхното отношение и взаимоотношения, и по-точно

-вътрешното отношение на човека към работата, ситуацията и към хората;

-външното отношение като взаимоотношения и поведение към хората.

Вътрешното отношение на един човек, който работи в социалната услуга, е ключът към цялата среда. На първо място работещият *трябва да има интерес към самия себе си* като човек и като развиващо се същество. Като има поглед към собствената си биография, към собствената си душевност, той създава условията за следващата стъпка, която е: *интерес към другите*, към тяхната душевност, към тяхната същност, което води до развитието на *емпатия*. Това е възможността да се поставиш на мястото на другия, да го разбереш, да усетиш преживяванията му, които го водят до едно или друго поведение

. Изпиталият истинска емпатия вече може да прояви:

-съчувствие

-толерантност, но истинска толерантност, което означава не просто външно да се правиш, че одобряваш някого или нещо, а дълбоко вътрешно да си приел, че той е различен от теб самия, има различен път и преживявания, което формира неговият стил, поведение;

-а толерантността учи на уважение към личността на другия, независимо от това дали е дете или пък е човек с някакво увреждане.

Само на такъв душевен фон, разиграващ се в човека-работещ в социалната услуга, можем изобщо да говорим за включваща среда, защото включването идва преди всичко от нагласата на хората вътре в конкретната среда. Каквито и външни мерки да се предприемат, те няма да са никога достатъчно ефективни, ако хората вътре в тази среда не развият подходящо отношение и към останалите хора в средата, и към ситуацията и характеристиките ѝ.

Най-важно е отношението на работещите, защото те до голяма степен определят степента на включване и качеството на взаимоотношенията в тази среда. Истинско доверие се постига само на базата на уважение към личността на другия.

Малко сравнение между стандартния тип отношения и състояние в социалните услуги в сравнение със среда, която е наистина включваща:

<i>Показател:</i>	<i>Социална услуги в общността:</i>	<i>Включваща социална услуга:</i>
<i>За кого се отнася услугата</i>	Потребителят	Личността
<i>Модел на планиране</i>	Индивидуален план за грижа	Персонален план за бъдещето
<i>Кой контролира процеса на планиране</i>	Специалист/Екип	Човекът
<i>Кое е най-важното</i>	Чистотата издравето/ Развитие на уменията и поведението	Самоопределяне и връзки
<i>Какви са основните цели на работа</i>	Промяна на поведението	Промяна на средата и нагласите
<i>Основен критерий за качество</i>	Документирани програми и цели	Качеството наживот на човека
<i>Какво се цели с менторството</i>	Разпределяне на отговорностите в екипа	Създаване на доверие и сигурност

Таблица 1: Сравнение между двата типа социални услуги

1.2. Принципи на включващата среда

Не е възможно да ги разгледаме подробно, затова само ще ги маркираме:

САЛУТОГЕНЕЗА

Салутогенезата е гледна точка към човека и неговото здраве (физическо и психическо). За разлика от патогенезата, която гледа към човека, търсейки патологията, това, което го разболява, салутогенезата търси това, което ни запазва здрави. Когато стане въпрос за здравето, ще имаме предвид оптималното състояние на човек, в което той физически и психически се чувства добре и е включен в човешките взаимоотношения пълноценно. Здравето не е статичен процес, а е постоянно търсене на равновесие между здраве и болест, между изграждане и разграждане. Чрез дългогодишни наблюдения и изследвания е установено, че има три нива, на които се разиграват процесите на здраве:

-на телесно - това е възможността на тялото да съхранява относителното равновесие на нивото на клетка, орган, система;

-на душевно - тук водещо е т.нар чувство за кохерентност (чувство за съгласуваност); то има три компонента и е свързано със собствената биография:

✓ разбираемост: вярата, че нещата се случват по един подреден и предсказуем начин, и чувството, че можете да разберете събитията в живота си и логично да предвидите какво ще се случва в бъдеще;

✓ управляемост: вярата, че имате ресурса да се грижите за нещата, и чувството, че нещата са управляеми;

✓ смисленост: вярата, че нещата в живота са интересни и източник на удовлетворение, и чувството, че нещата си струват, че е налице основателна причина или цел да се грижим за това, което се случва

-на духовно - това е възможността на човек да се чувства и да разбира своята индивидуална съдба като част от света; да търси и да намира обяснение за смисъла на световни събития и тенденции. Не на последно място това е търсенето на един по-висш духовен смисъл чрез вярата или религията.

Когато човек развива своето чувство за кохерентност чрез поглед в биографията си, то той укрепва в своята същност. Същото се отнася и за хора, живеещи в социална услуга. Ако са деца, трябва

да им бъде дадена възможност да отбелязват важните биографични събития и те да бъдат по някакъв начин документирани - снимки, грамоти, други документи. Ако са възрастни с увреждания, се покрепя още по-цялостно постоянната връзка с биографията, която трябва да се търси съзнателно и те да получават помощ за това. Един психолог може да се опита да води групова работа във връзка с биографията.

Каква е връзката с включващата среда - само тази среда е включваща, в която човек има възможност да открива кой е, да бъде себе си със своето минало, настояще и да подготвя бъдещето.

И само тази среда е включваща, която се опитва да намери кое е здравословното за човека, кое го лекува и кое го запазва здрав.

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ

Това е друг важен принцип и условие за включваща среда. Той означава, че средата е съобразена с индивидуалните потребности и дава възможност за изява на индивидуалността, възможност да се занимава с нейните интереси, като получава подкрепа в това, т.е. дори да има правила, общи за всички, извън тях реакцията към всеки трябва да е според неговата индивидуалност. Особено когато става въпрос за възрастни хора, не може да се очаква те да имат еднакви интереси и да искат да се занимават с едно и също. Трябва да им се помогне да открият това, което лично ги вълнува, дори да не вълнува останалите. Същото важи за децата, особено за тези с ясно определени интереси. На другите трябва да им се помогне да открият какво е това, което ги интересува и засяга.

НОРМАЛИЗАЦИЯ

Нормализацията не означава някой да бъде напаснат към средата, нито да бъде „поправян“, а означава да се впише в трите обичайни сфери на живот, в които сме вписани по някакъв начин всички ние: живот, работа, култура. Ще разгледаме в следващи части на наръчника какво означават и какво включват в себе си те.

1.3. Включваща среда в социална услуга от семеен тип - някои особености

1. Предполага се организация, подобна на семейната, например:
 - създаване на „обвивка“ около детето/възрастния
 - възпитателите се хранят заедно с децата/младежите
 - всеки живущ има персонифициран кът лично пространство и това също се поощрява

-има разделение на дейностите според възрастта на децата
-ритъмът е съобразен с обичайния ритъм в едно семейство и със съвместните дейности в него

-персоналът помага на децата/младежите точно толкова, колкото е нужно, за да успеят те да се справят със задачите си, но ги подкрепя постоянно

-децата/младежите участват във вземането на решения за дома и в изпълнението им.

2.Менторство, което има много по-различна функция от обичайно приетото. Менторът е този възрастен/работещ в услугата, с който детето създава най-тясна връзка и в трудни моменти се допитва до него. Смисълът на менторството е детето да има ясна представа, че може 100% да се опре на някого и този някой е доверено лице. Съответно менторът, без да нарушава личното пространство на своя довереник, се опитва да създаде доверие между тях и истински и дозирано да подкрепя детето.

3.Дейности, свързани с персонала

Във включващата среда всеки член на персонала участва постоянно в различни семинари, обучения и практическа работа, свързани с личностното му развитие, не само с конкретната му работа. Това се толерира от ръководството. Периодично се извършват занимания, вкл. по изкуства, за целия персонал.

4.Ролята на изкуствата

И живущите, и персонала имат досег до изкуството и преди всичко - до личното участие и занимание с него. Като средство, което спомага процесите да преминават през личното преживяване, то е незаменимо. Чрез него се развиват разбиране, преживяване, емпатия, човек се отваря към себе си, другия и света, за да го разбере по-добре.

5.Не социална услуга, а общност:

-да има обсъдени, приети и разписани общи цели като общност
-всеки да има задачи в рамките на тази общност
-поне веднъж годишно социалната общност да е инициатор и домакин на събитие от регионално значение.

6.Колегиум

Така се наричат всички работещи в дадената социална услуга, които решават съвместно основни задачи в работата си. Колегиумът се събира един път месечно, като в него участва ръководството, но

не в ролята си на такова, а като равнопоставен член. Решенията на колегиума относно живущите в социалната услуга се прилагат общо от всички.

Друг вид съвместна работа е екипът, който се събира и обсъжда конкретен живеещ в услугата. Например през няколко месеца се прави обсъждане за конкретен човек, дали дадени мерки, предприети преди това, са дали резултат и т.н. Този екип прави и първоначално наблюдение, обсъждане и набелязва стъпки за конкретен човек в услугата.

1.4. Други елементи на включващата социална среда:

-ритмичност-предсказуемост

-акцент върху връзките, взаимоотношенията

-съгласуваност.

За всичко това ще прочетете в отделните глави от наръчника. Може да се каже още много, но е важна активността на всеки, който чете и се запознава с една тема. Целта ни не е да дадем готови рецепти, а да ви поощрим да търсите и прилагате нужното, да се грижите за собственото си израстване и взаимоотношения.

При това е желателно да се постарам да разглеждаме всеки един човек като съвкупност от характеристики, някои от които свързани с неговата индивидуалност, други - с особеностите на възрастта, темперамента или др.

И помнете - включващата среда започва и завършва с човека, той е нейн Творец.

2. Значението на ритъма

Зорница Вълкова

Навсякъде в природата и в човека има ритми.

В човека: вдишване-издишване, сърдечния ритъм (систола-диастола), будност - сън.

В природата: ден-нощ, сезони, приливи-отливи...

Процесите в света и процесите в човека са свързани пряко. Колкото повече човек е в синхрон с природните ритми, толкова по-добро е неговото състояние - физическо и психическо. Всеки един ритъм има въздействие върху определени здравословни процеси в

човека и е важно да ги знаем. В края на лекцията ще видим кой ритъм с какви процеси е свързан.

Има цяла медицинска наука, която се занимава с биологичните ритми. Въз основа на нейните наблюдения, експерименти и дейност, съвременната наука знае много за ритмите в човека, а хронобиологията - за ритмите в природата. Знаейки основните ритми и промяната в състоянието на човека, можем по-успешно да планираме дейността си, да избираме най-подходящото време и занимание. И нещо повече - можем да станем по-наблюдателни за промените в света и хората около нас, така че с лекота да установяваме кое, колко и на кого да даваме като задачи.

Сега да разгледаме някои основни ритми, които протичат и в природата, и в човека, като те могат да са ни в помощ в ежедневието.

Само ще спомена, че някои от ритмите в човека не протичат по същото време като природните, например женската менструация, която е средно 28-29 дни - колкото е лунният цикъл, но тя при всяка жена се случва по различно, индивидуално време, а не едновременно с фазите на Луната, иначе би се случвала едновременно при всички жени. Въпреки това цялостното физическо и психическо състояние на човека се повлиява от природните ритми и това с особена сила се забелязва в процеса на смяна на сезоните. Нещо повече - здравословното ни състояние пряко зависи дали сме в синхрон с промените, настъпващи при смяната им. Причината е, че колкото и независимо същество да е човекът, неговото тяло съществува по законите на заобикалящия го свят, където всичко е ритмично и изисква активния период да се сменя с почивка; след деня да дойде нощта, след пролетта - лятото...

С промяната в природата по време на годишния кръговрат, се променя и човекът. Какво се случва в течение на календарната година. Общо този период може да се сравни с дишането, което има 4 фази:

вдишване	задържане	издишване	задържане
зима	пролет	лято	есен

На фаза издишване отговаря лятото. Тук Земята е отворена към Космоса, излъчва към него. Чудесен образ на този процес е буйният растеж на растенията нагоре. Всичко, което е спяло под земята като

семе и луковица, избуява, цъфти и връзва. В човека протича синхронен процес - той е душевно отворен, разконцентриран, душевно плува в света.

Следващата фаза - на задържане - съответства на есента. Тук имаме постепенен преход от лятната отвореност към зимната затвореност. Това е преходен период, необходим за плавното протичане на процесите, тъй като рязката промяна без преход не е здравословна нито за растителния и животинския свят, нито за човека. През есента човек събира последната реколта. Все още има листа по дърветата, но те пожълтяват, изсъхват и лека-полека падат. Паралелно с това се извършва промяната в човека - той лека-полека се затваря, макар и не напълно, вниманието му е насочено към подготовка за зимата, към събирането на всичко, което ще му е нужно тогава.

Стигаме до зимата, до най-голямата затвореност на земята и човека. Но това е и най-продуктивният за земеделието период, тъй като сега в земята протича усилена трансформация на веществата, преобразуването им. Колкото е затворена и неизлъчваща земята сега, тя е и най-възприемаща, въздействията върху нея са най-големи. Човекът също е най-затворен сега. В него протича усилена обработка, душевна трансформация. Наглед пасивен, този период е на най-активно натрупване на вътрешни сили, мобилизиране, узряване на процесите. Човек е най-концентриран и най-способен на интелектуална дейност.

Следва пролетта, която отново е преход между зимната затвореност и лятната отвореност. Човек постепенно душевно се подготвя да отдава, да излъчва навън, което чудесно може пак да се онагледи - представете си земеделецът, който сее семена, хвърля ги в земята.

Човекът обаче е свободно същество. По някаква причина той може да пренебрегне естествения природен ритъм. Например ако през есента не премине през нужния процес на постепенно затваряне и навлезе в зимата така, или когато през пролетта се изисква да започне процес на постепенно отваряне, а той продължава да е душевно затворен, напълно концентриран вътре в себе си, без да се отпуска, то могат да се наблюдават редица неприятни симптоми. Нерядко пролетната умора се явява закъснял процес на преход, на който витамините и минералите не помагат

особено, тъй като причината не е в липсата им. Симптоми на необяснима умора и изтощение, на потиснатост, нервност, главоболие, на ниско или високо кръвно, понякога също могат да се дължат на асинхрон на човека с естествените природни ритми.

Тази кардинална смяна на състоянието в течение на една година предполага и организиране на дейността по различен начин, най-подходящия за съответния сезон.

Така например през лятото най-здравословно е пребиваването сред природата, земеделските дейности, пътешествията, пикниците, наблюденията сред природата, пленери на открито, събирането на билки и др.

Есенният преход се осъществява особено добре, ако има някакви дейности като ритуал, например точно такава е есенното почистване, подготовката на зимната, прибиране на летните дрехи и изваждане на зимните. Подходящи са ремонтните дейности, събирането на материали за работа през зимата, сушенето и опаковането на билки и реколта, подготовката на хербарий.

През зимата е особено добре да се създаде усещането за уютно, затворено пространство. Още през есента могат да се ушийт възглавници, пазещи от течението под врати и прозорци. Тук са подходящи всякакви занимания, свързани с различни занаяти, особено подходящи са шиенето, плетенето, работата с глина и др. Планирането на предстоящите през следващите сезони дейности е добре да се направи пак през зимата - тогава шансът да пропуснете нещо е по-малък.

През пролетта отново трябва да е видим преходът между зимата и лятото. Повтаря се ритуалът на пролетното почистване. Идват и първите подготвителни дейности в градината, повече време навън.

В древността хората са имали разбиране за този природен ритъм, затова навсякъде, при всички народи, има празници в календара, които бележат началото на единия сезон и по този начин подготвят човек за промяната в природата и в него самия. В България това са празниците Еньовден (подготовка и посрещане на лятото), Михайловден (есента), Рождество (зимата), Великден (пролетта). Пълноценното участие в подготовката и протичането на тези сезонни празници е обезпечавало подходящата настройка на човека. В днешно време, когато празниците не се отбелязват или се празнуват само формално и без предварителна подготовка, те много

често не успяват да изиграят своята роля. Човек все по-често е в асинхрон с природния ритъм, а това винаги води до физически симптоми.

Следващият ритъм, с който е добре да се съобразяваме, е месечният. В днешно време той не е добре видим почти никъде. Тъй като стана въпрос за валдорфската педагогика, само ще спомена, че във валдорфските училища цялата организация на предметното обучение зависи от месечния ритъм. Там винаги има един главен предмет, който е такъв в продължение на 4 седмици. Паралелно се преподават и другите, но той е най-акцентиран и се изучава най-интензивно. След 4 седмици се сменя с друг главен предмет и така е през цялата учебна година. По този начин месечният ритъм е видим и въздействащ върху децата. По какъв начин в нашето ежедневие може да стане въздействащ той: например чрез еднократни за месеца дейности, примерно всеки трети четвъртък или всяка втора сряда и т.н. По-долу ще дам върху какво въздейства всеки ритъм - годишен, месечен, седмичен и дневен. Друг вариант, за да стане видим месечният ритъм, е например организирането на „Месец на.“ (месец на приятелството, месец на билките, месец на пътешествията и др.). Също така добър вариант е ако се организира сутрешен кръг, то ритмичните упражнения в него да са едни и същи целия месец, след което част от тях да се сменят. В рамките на социална услуга, ако не се направи нещо специално по въпроса за отбелязване на месечния ритъм, то той зависи от дейности, извършвани ритмично един път месечно.

За разлика от месечния, седмичният ритъм е доста забележим, особено през учебно време - той се постига чрез редуването на учебни (5) и неучебни (2) дни. Но дори и през ваканциите, този ритъм трябва да се поддържа от това редуване, като през събота и неделя ежедневието да е изградено по различен начин, например по-късно ставане, липса на ателиета, съвместни, групови дейности, неизвършвани през делничните дни (екскурзии, пътувания, кино, театър и др.). Освен това трябва да се знае още нещо за спецификата на отделните дни, потвърдени от хрономедицината (направлението в медицината, което се занимава с изследване на биологичните ритми):

-понеделник е първи ден в седмицата, ден, който от една страна е свързан с изминалата седмица, от друга - отваря вратата на новата. Най-добре е в понеделник да има специален момент (например седмично кръгче), в което всеки, който желае да каже нещо, да бъде изслушан. Често тук изказванията са свързани както с предстоящото, така и с минали преживявания, прави се мост между миналото и бъдещето. Хубаво е да бъде изслушан този, който иска да сподели някакво свое отминало преживяване, за да може по здравословен начин да се раздели с него и да успее да се насочи към бъдещите, очакваните събития. Хубаво е от страна на възпитателите да участва повече от един човек или в другия случай, ако възпитателят е един, да сподели важните моменти с колегите си, за да са наясно с някои тенденции, очаквания, намерения на децата. Нищо, което се казва в подобно кръгче, не трябва да служи като повод за подигравки и не трябва да се злоупотребява с наученото, в противен случай се загубва доверието, а това е пагубно.

-вторник и сряда са идеални дни за учене, концентрацията е добра (имайте предвид, че степента на концентрация все пак зависи и от годишния ритъм). Вторник е по-насочен към новостите, а сряда - към изследователските проекти, особено в екип.

-четвъртък е установено, че е ден, който изисква отпускане, издишване. Ако се правят някакви тържества, чиито дати не са строго фиксирана в календара (например рождени дни на родените през седмицата и др.), е добре да се избере четвъртък. Ако има някакви учебни занимания, е добре да приключат до обяд, ако това е възможно.

-петък отново е ден за концентрация и учене, но в него водещ не е научният интерес. Тук човек е най-насочен към проекти, свързани с изкуство, като един мост към почивните дни. Каквито и занимания да има в петък, те по някакъв начин е добре да са свързани с творчество.

-събота и неделя носят различен заряд. Те са нужната релаксация и както стана въпрос по-горе, имат нужда от различен ритъм. Желателно е почистването да се извършва в събота и да не обхваща целия ден.

Идва ред и на дневната организация. Всъщност често казваме дневен ритъм, но се има предвид денонощието. Само тогава - в редуването на деня и нощта - имаме цялост. Тук е особено важно

редуването на будност и сън. Както е известно, при хронично недоспиване работоспособността намалява, концентрацията и паметта също. Трудно се формират навици да се ляга по приблизително едно и също време, особено при деца над 8-9 години. Един компромисен вариант е да се приеме различен режим за лягане и ставане през делничните и през почивните дни.

Какво във връзка с дневния ритъм трябва да се има предвид при установяване на заниманията:

-между 8 и 13 ч. умствената дейност е най-активна, докато между 13 и 15 ч. има спад и човек се нуждае от почивка или от потворчески дейности, неизискващи прекалени умствени усилия. След 15,00 ч. активността се възстановява.

-освен това приблизително на всеки 4 часа настъпва засилена сънливост; това е добре да се използва от хора, които имат трудности със заспиването - ако съобразят настъпването на този ритъм и легнат при пика на настъпващата сънливост и отпускане.

-на всеки час и половина пък настъпва фаза на разслабване (ние я наричаме издишване) - след час и половина напрегната работа или занимание имаме нужда от по-пълноценна почивка. Това не означава, че този час и половина, особено при деца, е протекъл без никаква почивка, но след него почивката се изисква да е пълна и дълга поне 20-30 мин.

Ще се върна към началото на темата - там споменах, че всеки един ритъм е свързан с определени процеси в човека. Така например:

Годишният ритъм е ключов

- при промяна на средата и свикването с новата среда
- при сериозно заболяване, последвано от оздравяване, една година е срокът на пълното възстановяване - това е нужното време, за да възвърне организъмът своята форма
- колкото по-адекватно следваме годишния ритъм, толкова по-здрави сме физически; това разбира се далеч не е единственият фактор, но е важен за цялостното ни състояние.

Месечният ритъм е особено важен за:

- общата степен на жизненост на организма
- добрите паметови функции
- умерената изява на темперамента без да се стига до крайност.

Седмичният ритъм е отговорен за:

- овладяността на емоционално-чувствения живот
- доброто психическо състояние
- намирането на достатъчно сили за общуване и социални контакти.

Дневният (денонощният) ритъм е свързан с:
-доброто състояние на нашия Аз, който се потиска и отслабва особено при недостатъчен сън
-оттук - за намирането на сили да бъдем мотивирани и инициативни.

Организирайки ритмично живота, ние действаме на много нива върху цялостния човек. Това е особено важно за формиране на здравата детска личност, както и за вписване на човека с увреждане в света, за неговата успешна ориентация.

ЧОВЕКЪТ В НЕГОВОТО РАЗВИТИЕ

3. Човекът до 21-годишна възраст

Юлия Пъшкина

*„Възпитателното изкуство се състои в следното:
Възпитателят трябва да създава условията,
при които неговите потомци могат да се развиват свободно.”*

Рудолф Щайнер

Увод

Възпитанието започва от раждането и, както казва моята баба, приключва с края на живота ни. Възпитанието е социален процес, в който човек се учи от хората и тяхното поведение чрез общуване и изграждане на взаимовръзки, съвместни социални, културни, трудови дейности и игра. Възпитателят в нашия дом са родителите и близките, а в една социална общност (каквато е защитеното жилище, дневния център или центрове за временно настаняване) – всички, с които съжителстваш, включително възпитатели, социални работници и обслужващ персонал. Рудолф Щайнер в своята книга „Духовно-душевните градивни сили на възпитателното изкуство” пише: „Човекът е продукт на отношенията; каквито са социалните отношения наоколо, такива са и хората. Социалните отношения са такива, каквито ги правят хората.”

Семейството е общност, в която човек получава чрез любов, приемане и подкрепа възможности да расте, опознавайки себе си и своите индивидуални способности, да формира личностни качества, собствено светоусещане и виждания за живота, ценностна система и принадлежност, отговорност и уважение към себе си, другия, природата, общността. Крайният резултат в процеса на възпитанието се измерва с придобитото усещане за принадлежност и уменията да живееш в дадено общество активно.

Голяма е отговорността на семейството, защото човек се учи да създава семейство, наблюдавайки живота на собственото си семейство. Да бъдеш активен, се учи, когато си включен в целия ежедневен ритъм на семейството - помагайки в чистенето и готвенето, различни дейности в градината и гаража, подготовка на тържества и празници и т.н. Извършването на конкретни и целенасочени трудови дейности е възможност за възпитаване на самостоятелност и постигане на професионален успех. В семейството се развива и емоционалната интелигентност – способността да разбереш и назовеш чувствата, които изпитваш. Отговорност за предприетите решения и направените стъпки. Важно е от малки да имаме възможност за преживяване на различни опитности - радостта от дъжда и слънцето, от прочетена книга или намерен камък, щастието от посещението на роднини или празнуването на празник. От друга страна, в семейството човек се учи да общува с другите, да разбира чувствата на другите и да направи корекция на собственото си поведение. Умението да изразиш и защитиш своята позиция, да приемеш или отхвърлиш, без да нараняваш другите. Всичко това спомага човек в процеса на своето развитие да получи удовлетворение, вяра в своите възможности и интерес към живота.

Децата и младежите, отглеждани и живеещи в социални услуги, също се нуждаят от своя образ за подражание - възпитател, който да ги подкрепя във формирането на позитивни навици (тук не става въпрос само за хигиенни навици) и положителни черти в характера, за опознаване на своя вътрешен свят, способности и емоции. Според мои наблюдения, децата отглеждани и живеещи без родители, по-често боледуват, развиват различни разстройства и психози. Заедно с тяхното порастване те все повече се отдалечават от обществото, липсва им умение за общуване с другите и

способността да преодоляват трудностите в живота, губят увереност в своите възможности и интерес към живота. Някои от тези деца имат свои родители и в техния житейски път те имат опита на своето собствено семейство. Често те никога не са виждали добър пример и действат така, както са виждали. Други са изоставени още като невръстни пеленачета. И единственият пример сме НИЕ – хората, които работят в тази социална услуга. Отговорността е наша. Дали е възможно да изградим и у тях всички онези положителни качества и навици? Възможно е: чрез свободата да се развиват, като получат друг образ на поведение, общуване, чувстване. Свободата да бъдат себе си и да се развиват в една друга обстановка и чрез други опитности.

Искам да направя едно уточнение за „свободата“. Свободно не означава да няма никаква дисциплина, поставяне на граници, определяне на правила, изграждане на ритъм. Бездействието поражда пороци, несигурност и страх. Днес възпитанието все повече е насочено към формирането на личност по „шаблон“, а формиращата ролята на семейството като възпитател е изместена от спазването на наредбите, училището, системата, държавата. Възпитанието обаче е свързано с индивидуалността. Не е възможно двама души да се възпитават по един и същи начин. При възпитанието може да се приложи един и същи принцип, но никога един и същи метод. Това изисква възпитателят да се ръководи от познаване същността на развиващия се човек и индивидуалните заложби. Бернард Лийвехуд казва: „Жизненият път на всеки един от нас е уникално и индивидуално „произведение на изкуството“, често се натъкваме на крайъгълни камъни и независимо от произхода и средата ни, човек трябва да премине през тези външни и вътрешни преходни моменти.“ И нашата задача като възпитатели в социална институция е да поставим актуалните проблеми на едно дете, младеж, възрастен, в един по-голям контекст и да помогнем на човек да си определи едно ново бъдеще, отколкото да се спираме надълго и нашироко върху едно минало, което не може да се промени.

В началото ви предлагам да се запознаем с антропософския възглед за развиващия се човек, развит и представен от Рудолф Щайнер.

Защо точно валдорфска теория и практика във възпитанието?

Рудолф Щайнер е един от малцината представители на реформаторска педагогика през 20-те години на XX век, който се противопоставя на съвременната идея и цел възпитателният процес и образованието да бъдат ръководени и контролирани от изискванията на държавата и индустрията, а човекът да бъде изваян по „шаблона за полезен слуга”. В центъра на възпитанието и обучението Рудолф Щайнер поставя човека с неговите потребности и потенциал. На пръв поглед някои от вас ще добавят, че главната цел на възпитанието и образованието днес е именно индивидуален подход, интерактивно обучение, развитие на социални умения, работа с родителите. Но за да разберем съществените разлики в тези на пръв поглед еднакво изречени цели на различните педагогически практики, е необходимо да се запознаем с тях в дълбочина.

0-7г. РЪЦЕ
Минало

7-14г. СЪРЦЕ
Настояще

14-21г. ГЛАВА
Бъдеще

Валдорфското възпитателно изкуство се основава и формира своя подход и методика на възпитание според познанието за оформящия се човек, в чиито център се намира **поощрението на**

самостоятелното развитие на детето и съобразяване с неговите индивидуални потребности. Познанието за развитието на човека се основава на възгледа на Рудолф Щайнер за трисъставното устройство на човека и неговите 4 части развитието на сетивата и темперамента в различните възрастни периоди. Това дава възможност да създадем такъв възпитателен процес, който да доведе до хармонично и здравословно развитие на детето, до неговото свободно и всестранно развитие.

Според познанието за човека, човекът се състои от 3 съставни части: тяло, душа и дух. И във възпитанието ние трябва да обхванем целия човек, защото те показват неговото положение и връзка със света по три различни начина. Тялото («биологичният облик на човек») – това е нашето физическо тяло, чрез което човек влиза във връзка и взаимодействие с околния свят. Душата («психологическият облик на човек»), това е проявата на нашите впечатления от външния свят, възприятия, чувства и проява на волеви импулси. Духът («биографичния облик на човек», Аз-а), това са силите на растежа, здравето, развитието. Те отговарят за развитието на нашата психика и емоции, индивидуалност, избор на ценности, смисъл и реализиране на нашия потенциал.

В различните етапи от своето развитие, тези 3 части играят главна или второстепенна роля. Тяхното развитие, съобразено със съответния период, води до здравословното развитие в следващия период.

Идеалът на валдорфската възпитателна система е формиране на една хармонична личност, която е придобила способността да се учи самостоятелно и да се самовъзпитава, **усвоила способността да се учи от живота**, като акцент се поставя върху човешкото взаимодействие, занимания с изкуство, обсъждането и практикуването на нравственост, празнуване на празници и опознаване на традиции. Това умение е важно и за децата и младежите, отглеждани и възпитавани в различни социални домове, защото едва когато си придобил способността да се учиш самостоятелно и да се самовъзпитаваш, ти би могъл да развиеш усещането, че си равноправен член на обществото, усещането за доверие и емпатия към другите и себе си, да правиш съждения и разликата между добро и зло. С други думи казано, децата и младежите, отглеждани и възпитавани в институции, имат нужда да се научат как да бъдеш

ЧОВЕК. Това учене не става с непрекъснато говорене и дълги монолози от страна на възпитатели, родители и учители, а с **ДОБЪР ПРИМЕР, УПРАЖНЕНИЕ И ВЯРА**. За детето до 7-годишна възраст, възрастните около него са неговият пример в отношението и поведението към света. За детето от 7 до 14 години е важен авторитетът на човека – възпитател, който го води с любов и любопитство да изследва и учи за света. Младежът на 15 години търси човека-възпитател, чиито живот е изпълнен с **ВЯРА** в това, което казва и прави. Не можем да заблудим нито себе си, нито нашите възпитаници. Ако ние изпитваме ненавист към определена дейност, то няма как да мотивираме децата в нейното извършване. Ако ние сме демотивирани, то няма как да мотивираме нашите възпитаници.

Чрез валдорфското възпитание ние даваме възможност на детето да възприема себе си като вселена, в която действа **ръката на твореца**. Създаването на условия за преживяване на красотата, любовта, доброто, злото, дават възможност за изграждане на свободно отношение и уважение на подрастващия човек към света, развитието на способността за уважение и съждение. А това се постига, като даваме възможност на децата, дори живеещи в институции, да наблюдават изгрева и преживеят залеза на слънцето, раждането на дете или покълването на семена в градината, влизането в църква, с празнуването на българските празници и преживяване на българските обичаи, възможност да творят, или просто да постоите **ЗАЕДНО** край огъня. Затова не оставяйте децата в институции да бездействат и безцелно да обикалят двора. Напътствайте ги, като създадете творческа среда и организирате различни целеви занимания – поход за събиране на билки, работа в градина, вечер на историите, приготвяне на вечерята и т.н.

Любовта като основен принцип на възпитанието – прави се опит да се събуди у децата любов към знанието за нещата в живота. А това се постига единствено, когато самите възпитатели са толкова въодушевени от това, което правят, разказват или споделят, колкото биха искали да бъдат и възпитаниците им. Ако искате да накарате децата и младежите да се включат в някаква дейност, разкажете им за нея, започнете да я вършите и проявете търпение. Когато стартирахме изграждането на „Градина на сетивата” ние разказахме нашата идея в образи на всички в Комплекса за социални услуги, с.

Дълбок дол. Попитахме ги какво обичат и какво биха искали да има в тази градина. Накрая нарисовахме ПЛАНА и обсъдихме всеки детайл стъпка по стъпка. Канихме доброволци. Имахме и нашия майстор Миро. Изненадата ни бе голяма – нямаше нужда да ги подканваме, те ни чакаха всяка сутрин с нетърпение и готови за нови задачи. Успехът ни се дължеше на нашето отношение: за нас нямаше значение какво е тяхното увреждане, пол, религия или идентичност, нито дали могат. Дадохме им възможност да опитат, без значение качеството. Ние искахме да създадем „Градина на сетивата” с усещането за СЕМЕЙСТВО и ЗАЕДНОСТ.

Детето има нужда от време и пространство да се разгърне – За всяко нещо има своето време и пространство. Децата, които са поставени пред натиска да се превърнат бързо във възрастни, да пораснат бързо, изгубват възможността да направят важни и неповторими за възрастта си опитности. Днешното общество със забързаните си темпове почти не се съобразява или няма разбиране за нуждите на детето. Като възпитатели ние трябва да осигурим на децата пространството и времето, в които те напълно да разгърнат детството си до 7-годишна възраст, да търсят красотата в света до 14-годишна възраст, да следват идеалите си до 21-годишна възраст. Целта е да запалим у детето пламъка, вдъхновението и ентузиазма. А в различните периоди това се получава по различен начин. За малкото дете е естествено да докосва света чрез играта и преживяването, а не чрез абстрактни понятия. До 12-годишна възраст е естествено знанието да премине през тялото чрез различни игри и упражнения и това да бъде облечено в красиви образи. А в пубертета е естествено да дадеш място и пространство на личния въпрос към света.

Всичко казано дотук ни отправя към един метод на възпитание, при който в центъра на нашето внимание е поставено правилното развитие на детето, нашата осъзната роля в различните периоди на развитие и разбиране дълбоката същност на детето. Огромното значение на валдорфското възпитателно и образователно изкуство се оценява и днес като изключително важно с оглед факта, че в днешния свят, където традиционните култури и основни човешки ценности са на изчезване, децата и младежите все по-често имат нужда от помощ, за да развият качества като доверие, емпатия, способност за

морална оценка на реалността, разликата между добро и зло. Ето защо антропософското познание за човека ни отправя към едно „възпитателно изкуство, което постъпва не според правилата, а според децата (младежът, човека), които реално стоят пред нас...от самото дете (младеж, човек) трябва да извлечем онова, което следва да вършим всеки ден, всяка седмица, всяка година.”

ФАЗИ на развитие на детето

Детето – това е развиващият се човек. За да разберем неговата същност, е необходимо да разберем и да изходим от знанието за природата на човека във всеки етап на неговото развитие. Това е необятна тема, която ще ми е трудно да развия в нейната цялост и пълнота само в няколко страници. Ето защо ще набележа само някои важни според мен аспекти, а вие можете да се запознаете в дълбочина с книгите по темата, които ще опишем в библиографията.

Детето от 0 до 7 години - Светът е добър и уча правейки

В периода от 0 до 7 години, в сравнение с останалите периоди на своето развитие, детето учи най-интензивно – овладява собственото си тяло, придобива различни опитности, знания и умения. Този «процес на учене» (нека не свързваме това понятие със стоене зад чина и слушане на учителя) се извършва по един уникален начин чрез включване на всички сетива, взаимодействие и подражаване на възрастните и връстниците. Детето се учи в играта, в наблюдаването, в движението, в слушането на приказки, в обличането и събличането, във връзването на обувките, в боравенето с предмети от бита, в люлеенето, в общуването и т.н. За малкото дете процесът на учене и живота са вплетени в едно.

От фундаментално значение във възпитанието на детето до „смяната на зъбите“ е ВЪЗРАСТНИЯТ и неговата отговорност в осъзнаването, че ТОЙ влияе на детето през първите години на своя живот с това, което представлява, изразява или прави. Детето до 7-годишна възраст учи чрез ПОДРАЖАНИЕ и се възпитава чрез собствения ПРИМЕР на възрастните. Детето попива всички впечатления, възникнали от конкретен човек, с цялото си същество. То подражава на движения, думи, жестове и дори на негативните и позитивните мисли на човека. И ние трябва да помним това, че всичко, което се случва в обкръжаващия свят на детето, оказва в

него дълбоко влияние, въздействие, не само на нервната система, но и на вътрешните му органи. Например: Ако искам да науча децата да бъдат внимателни към нещата около нас, когато аз режа някаква фигурка, остатъците не оставям да падат просто така на пода. Аз грижливо ги събирам на купчинка и след това ги изхвърлям. Аз не им говоря – «Ето сега деца, аз изхвърлям хартията в кошчето за хартия, защото...» Напротив, това е единствено акт на действие от моя страна. Моите движения винаги са плавни и бавни. Аз не казвам: «Деца, елате да видите колко е красив изгрева или снегът отвън». Аз изразявам своето усещане: «Еха, колко е красиво на двора днес. Толкова пухкав сняг е натрупал.» Пробвайте и децата сами ще дойдат до прозореца, за да погледнат.

Днес и други клонове в педагогическата и психологическата наука говорят за подражанието като естествен начин на учене на детето до 7-годишна възраст, но според Рудолф Щайнер подражанието е основополагащ принцип във възпитанието и възпитателят въздейства чрез своето активно действие. Ако лишим детето от право да подражава, тогава във възпитанието ще действа принципът, според който детето трябва да усвои условията и изискванията на възрастните. Ако ние наложим на детето поведение отвън (чрез нашите очаквания и изисквания, дълги монолози и обяснения), то тогава възпитанието ще е насочено към развитие на разума на детето и то губи своята индивидуалност и почва да се съпротивлява, което постепенно се превръща в истинска агресия. И ако този процес не се тушира навреме, то може да прерасне в хроническо противоборство на възрастните.

Основна задача за развитието на детето през първите седем години е свързана с развитието на физическото тяло – правилното функциониране на вътрешните органи, нервната система, дишането, кръвообращението, обмяната на веществата. Тяхното здравословно оформяне и развитие зависи от развитието на крайниците - от тяхното активно движение и преживяване на различни опитности. Колкото повече възможности има детето да се движи и да изследва света от различни ъгли, толкова повече се улеснява процеса на развитие на останалите системи. В моя клас с деца от 2,5 до 3,5 години сутрин организирам игра с движения. Подреждам и превръщам пейките, масичките и столчетата в различни препятствия. Слагам възглавници наоколо за безопасност. Децата

имат възможност да влизат в тунели, да лазят, да скачат, да се пързаят, да се движат по странен начин с дупетата нагоре, да гледат какво има на тавана или да пълзят. Често наблюдавам, че преди да направят едно подобно движение и да влязат например в тунела, те взимат топка, кукла, играчка и я пускат оттам. Първо я пускат леко, после още по-силно и още по-силно. Изследват какво ще стане. След това използват собственото си тяло и осъзнават, че е различно. Постепенно с растежа, децата започват сами да си измислят подобни игри и вече създават своя свят за трупане на опит.

За да развием качества като търпение, моралност, самочувствие, интегративност, е необходимо да предоставим на детето различни възприятия. Ако искаме да научим децата да разпознават в бъдеще нюансите на собствените си емоции, е нужно да им дадем възможност да усетят различни видове твърдост: да мачат восък, тесто, брашно, мека възглавница, кестен, камък. В игрите с различни материи и експериментиране със собственото си тяло, детето може да усети, че има по-меко твърдо, гладко твърдо, бодливо твърдо, мокро твърдо. А не просто абстрактното понятие *твърдо*. В рисуването оранжевото може да бъде меко и силно. А не просто – оранжево – портокал.

Бих искала да ви обърна внимание на факта, че е нужно да има баланс в наситеността от сетивни стимулации. В бедна на сетивни стимулации среда, детето често компенсира липсата на различни възприятия с развитие на различни видове зависимости - по-голямо количество храна, предпочитание към сладкото, отколкото към соленото, свръхактивност и извършване на повтарящи нецеленасочени действия (например да тича от единия до другия край на стаята в продължение на 30 минути или да седи неподвижно дълго време) и др. В подобни ситуации е нужно да зададем правилно въпроса: Какво детето ни показва със свое поведение?, а не веднага да слагаме нервно-психологическа диагноза. Може би то иска да ни покаже, че у дома пространството е твърде малко и има нужда от повече пространство. Тогава махнете някои мебели или ходете по-често на разходка, дори навън да е дъждовно. А може би има нужда от повече игри с мама и татко или пък от общуване чрез творчество – рисуване, моделиране, музика.

Твърде наситената сетивна среда, от своя страна, води до

безпокойство, безсъние, раздразнение и др. Като учител в детска градина имах едно детенце, което трудно заспиваше на обяд. Често си задавах въпроса какво е нещото, което го държи в това превъзбудено състояние дълго време. Въртеше се в леглото, говореше, решаваше да пее точно когато останалите се унасят в съня. С времето намерих отговора именно във времето, което му е нужно, за да преработи впечатленията от дейностите в детската градина до обяд. За да го подкрепя в процеса на преработване на впечатленията го прибирах с 10 минути по-рано от предиобедната ни игра навън, давах му чаша вода и време да се съблече спокойно, да си измие ръцете и да ми помогне в подреждането на масата. И всичко това без излишни обяснения и разговори. Десерта на обяд ако имаше възможност го разделях на половина (тук няма уговорки защо така съм постъпила и кога ще му дам другата половина).

С прохождането, детето развива говора и речта, а в резултат и мисленето. В периода на овладяването на речта, обкръжавашата среда играе съществена роля във формирането на характера на детето. Ако по време на първата година от живота нашето въздействие е свързано по-скоро с моралната страна на развитието, то след тригодишна възраст важен аспект играе правилната реч в обкръжението на детето. Посредством подражанието, детето усвоява езика, с това се създава възможност за развитие на мисленето.

Малкото дете не може да мисли абстрактно. За него светът е конкретен, реален, цялостен, жив. Детето в този период има образно мислене и чрез подражанието се учи да говори и научава всички онези полезни и безполезни неща, които формират облика на човешкото общуване. С предоставения му модел за подражание, детето поглъща и преработва опитностите си по един силно несъзнателен начин. Ученето е по-скоро схващане, отколкото обучение. Децата се нуждаят от сигурно, грижливо и структурирано обкръжение, където дейностите имат целенасочен контекст. Всичко, което детето изживява, се превръща в дейност, която оказва обратно въздействие върху формирането на организма като цяло. По този начин подражанието наистина възпитава физическия организъм, а освен това развива матерния език, навиците и моделите на поведение. Например погрешно е да мислим, че децата разбират нашите шегички, напротив - те ги приемат буквално. Една

сутрин в детската градина, в която работя, ме посрещна малко момиченце с усмивка и с ентузиазъм ми показва своята нова червена рокля. В подкрепа казах: «Ния, ти си страхотна, имаш прекрасна рокля.» За моя изненадата, Ния се разплака. Попитах я: «Защо плачеш?», а тя ми отговори: «Защото съм страшна, а аз така исках да бъда красива». В общуването си с децата е нужно да внимаваме за думите, които подбираме. Важно е да обърнем внимание на начина, по който говорим и изразяваме нашите емоции, чувства, мисли. Важно е да осъзнаем, че детето възприема света по различен начин и то има нужда да експериментира, за да възприеме понятията, жестовете, поведението. И тук важна роля имат играта, приказките и ритъмът.

Играта е сериозна и жизненоважна дейност в ранното детство. Много е важно децата просто да играят. Чрез играта се развиват въображението, творчеството и инициативата. В играта децата се научават да се свързват със себе си, околните и света. През фазата на ранното детство, задачата на възпитанието е да предостави среда и най-вече обкръжение, в което могат да се създават добри навици на поведение като памет, благоговение, подреденост, слушане и радост от нещата в света.

Приказките за детето са образът, с който детето се свързва, опознава и преживява света. Те са инструмент, които ние възрастните използваме, за да може детето да опознае света. Приказките са инструмент за учене.

Ритъмът се свързва с вдишването и издишването. При изграждането на ритъм е необходимо да има редуване и повторение на дейности. Например фазата на издишването е свободната творческа игра, в която детето изразява себе си. След това идва фазата на вдишване, когато например децата учат заедно стихотворение. От друга страна всеки понеделник ние рисуваме с боички, всеки вторник имаме приложно изкуство, всяка сряда моделираме с восък, всеки четвъртък месим хляб, а всеки петък чистим нашата стая. Чрез дневния ритъм ние създаваме у децата усещането за спокойствие и сигурност, доверие към другите и света. В повторението се изгражда вътрешното усещане за ритъм. Например децата, които са възпитавани с поучаване, заповеди, наказания, внушавайки им какво трябва да правят и как всичко, което правят, е погрешно. Когато възрастният е изнервен и общува

с децата като с колегата, шефа, съпруга, приятелката. У тези деца се забелязва ниско самочувствие, липса на увереност в собствените сили. Често те са агресивни и винаги в противоречие на другия. Ако им дадем възможност да растат в една ритмична обстановка, в която имат възможност да правят избор, имат ясни граници и в същото време да подражават на по-големите, тогава постепенно тези сили на увереност ще нарастват. Детето получава в тази ситуация възможност да бъде открито и себе си, да се държи такова, каквото е, и колкото повече възможности има за това, толкова повече позволява на възпитателя да вникне в неговата душа, и в този момент той ще може да помогне на детето с любов.

На детето трябва да му се даде достатъчно време. То трябва да има време да прояви и изяви себе си, тогава развитието на мисълта, паметта, чувствата, волята ще бъде здравословно, но по своите закони. Пробуждането твърде рано на интелектуалността и съзнанието на детето, ако не му дадем време да преживее и овътрешни своите впечатления и възприятия, означава да посеем от ранна възраст старостта и болестите. Ето ви пример: имахме едно тригодишно момиченце, което буквално приличаше на «бабичката» от съседния вход. Тя не умееше още да говори, но винаги знаеше какво трябва и какво не трябва да се прави. Непрекъснато говореше как се порязала, как паднала, как трябвало да отиде на лекар. Вече знаеше буквите, ходеше на четене, английски, танци, пиано. Но когато ставаше въпрос за творчество и фантазия, за съжаление тя не умееше да играе. Тя се беше превърнала в малък скептик. Известно е, че децата, които не са имали достатъчно време да поиграят на воля, усещат този дефицит през целия си живот. Много ми харесва това, което казва Рудолф Щайнер, че след седмата си година детето може да се научи да чете, да пише, да говори английски, да работи с компютър, но никога няма да може да се научи да играе, защото времето от 0 до 7 години никога не може да бъде върнато и детето е загубило възможността да бъде просто дете.

Детето от 7 до 14 години: Светът е красив и уча упражнявайки се

Този период започва с редица физически и душевни промени у детето. Във физически план, вторият период започва със смяната на зъбите и трансформация на ширина на тялото и постепенно с приближаването на пубертета се появява ново тяло с издължени

крайници. В емоционален план детето все повече се свързва с чувствата и то опознава света чрез картини, представи и наблюдение.

На седем години развитието на мисленето се намира в своята последна фаза. Все още е налице асоциативното мислене, а детето се намира в стадия на творческата фантазия. Постепенно детето се разтваря в света и придобива способността да създава и развива собствени образи. И ако през първия период детето се приспособява към света чрез подражание, то през втория период то следва «любящия авторитет» и търси човека, който може да му нарисува и покаже смисъла на света, като използва и описва с красиви думи. От друга страна все по-важно за детето е въздействието на човека с начина, по който той постъпва в живота. Вътрешният въпрос на детето към възрастния е: «Можеш ли наистина да видиш кой съм?» и «Можеш ли да ме научиш да бъда част от света?».

Детето между 7 и 9 години все още не успява да прави връзки и зависимости между нещата и затова той търси помощта на авторитета (който може да бъде по-голям брат, сестра, родител, учител, възпитател). Разширяването на паметта и развитието на въображението става чрез ритмично повторение и желание за представяне на универсални понятия в картинна форма (образи). Образното преподаване е едно от най-силните средства на възпитанието в този период. Образите на приказките и легендите, митовете и биографиите оказват съществено влияние върху душата на детето и са естествен възпитателен инструмент за развитие на личностни качества, компетенции и ценностна система. Образите не принуждават като приучаването и наставленията на авторитета, напротив - те възбуждат у детето дълбока душевност и собствена нравствена воля.

Детето на 9 години е господар на своя собствен свят. Както в приказките, в него всичко, за което детето мечтае, е възможно. Зад надеждните стени то създава приказна градина от най-красивите и уханни цветя. Външният свят прониква там само чрез отделни парченца - елементите на външния свят се вземат в собствения свят и се трансформират, докато те не станат негови. През този период детето има много приятели. То е създадено да общува. Но приятелства се създават все още по външни причини и все още нямат истински взаимоотношения помежду им. По-скоро те се

определят от желанието да живеят и играят, да споделят своя собствен свят.

Между 9-10-годишна възраст настъпва значителна и драматична промяна в отношението към света. За първи път детето поглежда критично към света и преживява своята отделеност от него. Отначало несъзнателно, детето поставя под съмнение авторитета на възрастния и вече иска да знае дали това, което възрастният казва, се основава на неговия широк опит и възхищението към него е оправдано. Чувствата стават по-обективни и детето все повече се чувства самотно, уязвимо и нестабилно. Бернард Ливехуд казва: Детето «сякаш изведнъж вижда за първи път света, който дотогава е възприемало като нещо естествено...», и то започва да проявява своята критичност и да възприема приказките за детински, роклята на мама за грозна, градината за безобразна, семейството за ужасно, къщата за тъмна и т.н. Детето започва да проявява нетърпимост и нерешителност и се люшка между две крайности: задоволство и недоволство, радост и тъга. Детето все едно се противопоставя на света с думи и чувстваване. Дуализмът е неговият лайтмотив. Това изисква нов начин на възпитание, който да включва ритмично структуриране на ежедневието и ритмично повторение, работа с изкуство и рисуване на форми, музика и опознаване на зависимостите в природата, запознаване с биографиите на митологични герои и историите за сътворяването на света.

Към 12-годишна възраст хармоничните физически пропорции на децата се изгубват и постепенно се наблюдава удължаване на крайниците и засилване на мускулатурата. Те стават по-груби и все повече се появява желание за противопоставяне и «завладяване» на света. По естествен начин ние започваме да говорим за тяхното полово разделение и да отчитаме значителни разлики в развитието на момчетата и момичетата. Момчетата от тази възраст започват да възприемат момичетата като по-нисши същества и започват да изразяват своето превъзходство пред тях, като създават различни клубове и съюзи, за да докажат себе си и своята сила, или просто да изградят сал или да поплуват, а дори в търсенето на приключения и екстремни преживявания. Състезават се. В този период момчетата имат нужда от дейности, които да освободят напрежението вътре в тях. Организиране на походи (но не просто да се шляем, а с цел или лагери на открито), различни физически натоварвания – спортни

игри и състезания, работа в градина (целенасочени действия като изграждане на обор, създаване на алеи, къща и т.н.), създаване на клубове по интереси, където всеки да бъде лидер, изпълнител, творец.

При момичетата желанието за завоевание на света не е изразено навън, а по-скоро е насочено навътре и се свързва с враждебна изолация от външния свят до степен на крайност. В своите взаимоотношения с възрастните, момичетата изпадат в една или друга крайност: замечтаност или нервност, нетърпимост или капризничене, фантазьорство и кикотене. Момичета все повече усещат, че повечето неща не им се удават – бързо се изморяват, трудно биха се справили с велопоход или катерене на планини – и това води до депресия.

Важно е да разберем, че за да възпитаваме младежите, които търсят нова ориентация в света, е нужно да им покажем, че и ние – възрастните, също водим своите вътрешни битки. Склонни са непрекъснато да задават въпроси (дори негласно) и да търсят отговори. Все повече се интересуват от природните закони, защо и как се случват нещата. Те искат да разберат законите, които съществуват независимо от човека и въпреки това са валидни. Важно е обаче да бъде запазен силен личен и субективен елемент, така че децата да знаят, че хората са тези, които изследват и откриват, а не някакви неразбираеми инструменти. Важно е младежите да бъдат достатъчно свободни, ако искаме тези открития да им помогнат. Лайтмотивът при половото съзряване е самотата. Младежът се чувства по-изолиран от света и копнее за един холистичен поглед върху света и го търси, за да намери в него нова ориентация в света.

Най-важният аспект при възпитанието на младите хора от тази възраст е възпитанието на волята им. Ако това може да бъде постигнато, те могат стъпка по стъпка да се справят с дуалистичните чувства и да се оправят във «външния свят». Ако бъдат съсредоточени върху отделни дейности в света, те могат да придобиват все повече опитности за частичното надмощие на вътрешното им същество над този свят. Освен това те научават, че това надмощие може да бъде разширявано, въпреки че всяко разширяване се постига само в резултат на значително усилие. Технологията, професията и работата стават важни теми.

Младежът от 14 – 21 години: Светът е истинен и уча изследвайки

С началото на пубертета стената започва бавно да се разпада. Точно в този момент детето се сблъсква с крещящата реалност. Той иска отвътре да победи и да бъде част от тази реалност, и може да го направи, защото в предния период той е придобил духовно единство. В своя свят то се разпознава като център, към който всичко се съотнася и от който всичко произхожда: Собственият АЗ. И сега чрез този център той прониква в света и се стреми да го преобразува в съответствие със собствените си виждания и мироглед. Това превръща младежа в социално активна личност. Приятелствата, които се образуват, вече са истински приятелства, представляващи истинско взаимоотношение между две индивидуалности.

В третия период основната посока е посоката отвътре навън. Искан да завладее и преобразувам външния свят (периода на "буря и стрес"). Едва в годините след достигане на зряла възраст, в едностранната посока на действието е възможно постигането на баланс, защото сега външният свят прониква все повече, а човек се разкрива. Благодарение на това възниква и се натрупва жизнен опит.

По време на половото съзряване настъпват значителни промени в тялото, също както по време на смяната на зъбите. Всички процеси на промяна са свързани с осъзнаването на АЗ-а. В този период младежът развива силите за независимо съждение и се стреми към истината. Той има нужда културният и природният свят да разкрият вътрешните си принципи по един ясен, обективен и вдъхновяващ начин. Младежите имат нужда да подхранват своето АЗ с идеали, достойни за тяхното внимание. Техните стремежи се изразяват чрез позицията – развитие на нагласи, ориентация и цел, в съответствие със своите собствени оценки и светоглед.

15-годишните младежи се отдават на изследване на външния свят. Той е непознат и често объркващ. Доминиращи изживявания са несигурността и самотата. Детето вече не познава себе си, своето променливо поведение и емоционални преживявания. Хормоналните промени се придружават от меланхолия, противоречия, затруднения и дори агресивност. Все по-често младежът в тази възраст ще каже: „Никой не ме разбира. Дали има по-самотен човек

от мен?” Въпреки това в търсенето си на независимост те правят своите оценки и всичко е под въпрос. Натъквайки се на света, техният вътрешен въпрос е: „КАКВО?”. Търсят отговори и искат да знаят какво имат и по какво те се различават от другите. Контрастните крайности са начин да се запознаят с качествата на нещата в света около тях. Какво има в природата във всеки и да развият аналитично мислене. Предизвикателството пред младежа е да развие ново отношение към света. Той вече не е дете и вече търси нови, по-широки хоризонти, в които да се оглежда, да постави себе си и да преживее. Това обаче води до различни кризи. Бернард Ливегуд дава примери, ако това е младеж с особено чувствителна природа, който в предишни години вече е имал трудности с утвърждаването на себе си в живота, сега също е склонен да загуби себе си, като се отдръпне или избяга от действителността. Младежът започва да експериментира и някои са изкушени от различни секти, други от виртуалната реалност (компютърни игри, телевизия), трети - никотин, алкохол, наркотици. В този период е важна ролята на родителя, възпитателя, учителя, които от една страна е нужно да поставят правилните граници и границите за безопасност, а от друга - да поставят правилните предизвикателства пред младежа, с които той да открие нови аспекти в света. Най-важното е те да проявяват истински интерес към нещата, които вълнуват младия човек – неговите чувства и преживявания, неговата култура и разбираня, без да му се натрапват, а напротив - да проявят доверие към природата и ценността на младежа. От друга страна младежът е нужно да има твърдото усещане, че никога няма да бъде изоставен. А за да разбере тази свобода, ние възрастните трябва да му покажем, че тя върви ръка за ръка с отговорността. „Един учител ще спечели заради проявените приятелски чувства или възхищение, заради личните си качества и постижения”.

От възпитателна гледна точка, е нужно на младежите да им се дават за изпълнение групови проекти. Например в изпълнение на задачите по проект „Устрем – споделени възможности”, ние дадохме възможност младежите да участват във всеки един етап от изграждането на „Градина на сетивата” – проектирането (направихме заедно план на градината на сетивата, обсъдихме какви растения да бъдат закупени), те търсеха начини как да се направя и

сглобят мебелите; направиха алеите на градината; сглобиха лехите; оформиха пространството и засадиха растенията. В тези проекти младежите от една страна да проявят своята индивидуалност, но техните различия във възможностите и способностите се обединяват в изпълнението на една цел. Те се учиха и сами определяха границите. В този групов проект те имаха възможност да преживеят своята индивидуалност в група. „Силата на изграждането на една група се излъчва от смислената работа, която се върши заедно.”

Други подходящи дейности в тази възраст са: театралните пиеси, социалните проекти, походи за оцеляване в екстремни условия. По проекта например ние организирахме изложба и дни на споделени сръчности. Всяко от тези участия включваше ангажираност на децата с изработване на собствени творби на изкуството, приготвяне на кетъринг или съвместни дейности с доброволци за една идея. От друга страна организирахме походи, в които имахме различни предизвикателства, които ни сплотиха като група - предизвикателство да се справим с рояк пчели, да открием нужните билки и да се погрижим за най-малките. „Младежът иска да бъде предизвикан към творчество и иска да е сигурен, че може да демонстрира въображението и способностите си. Това укрепва неговото себеизживяване и е условие за позитивното му участие.”

Срещайки света на 16-годишните, ние виждаме картината на младия човек, който се намира на кръстопът. Младежът на 16 години вече не се задоволява само с въпроса КАКВО?, той вече иска да знае “КАК?”. И този процес е ключ към тяхното разбиране. КАК СЕ СЛУЧВАТ НЕЩАТА? КАК СТИГНАХМЕ ДОТУК? КАК ЗНАЕМ КАК Е? ПО КОЙ ПЪТ ДА ТРЪГНА? КАКВО ИСКАМ? КАКВО МОГА ДА НАПРАВЯ? Младият човек трябва да намери собствената си позиция, да разбере с какво иска да се свърже и от какво да се откаже. Тези въпроси прилягат за цяло научно изследване на човешкото общество и на себе си. И въпреки че въпросите носят полъха на несигурността, лайтмотивът на този период е действието. В десети клас младежът започва да търси активно своята индивидуалност в рамките на своята група от връстници, често по драматичен начин. Това е необходимо за дефинирането на собствената идентичност и поражда въпроса “КОЙ?” в 11 клас. Младежите се стремят да опознаят себе си в своята същност, извън наследствеността и дори приятелството.

Възниква въпросът: Кой съм аз? Кое е уникалното в мен?

В действието младежът постепенно започва да преживява критиката на външния свят и развива самоанализ при взаимодействието си с другите. Едва тогава е възможно постигането на синтез и осъзнаване на отговорността от собственото си поведение. В действието младежът се упражнява да бъде верен на себе си в непрекъснатото променящите се ситуации. В действието младежът продължава своето съзряване към мъжественост и женственост и тогава интимната връзка се задълбочава в истинска грижа към другия.

„Любовта към отговорността е пътят на развитие от юношеството към зрелостта” (Бернард Ливехуд).

Нека да обобщим: в началото казахме, че тази методика на възпитание се формира според познанието на оформящия се човек, в чиито център се намира **поощрението на самостоятелното развитие на детето**. Във възрастта на детската градина например, чрез култивиране на **играта**, детето се учи да развива творческите си способности. До 14-годишна възраст възпитанието трябва да е ориентирано **към процеса, в който детето развива съзнание за заобикалящия го свят**. Младият човек след 14-годишна възраст (с половото съзряване) **открива способността да мисли самостоятелно**

* * *

Според валдорфския възпитателен подход всяка намеса трябва да бъде съобразена с две неща: развитието да тръгва от миналото и да върви към бъдещето, като отчитаме, че детето се променя в този път. Това означава, че познанието на оформящия се човек не е ограничено върху неговата видима природа, а се разгръща и обхваща невидимата същност на детето – включва духовното и душевното развитие на детето, също както и физическото. Съдържанието и предмета на възпитанието трябва от една страна да са насочени към това, което детето трябва да научи за живота. От друга страна е важно какво се развива в душата на детето чрез начина, по който ние, възрастните, стоим в неговия свят.

4. Човекът след 21 години.

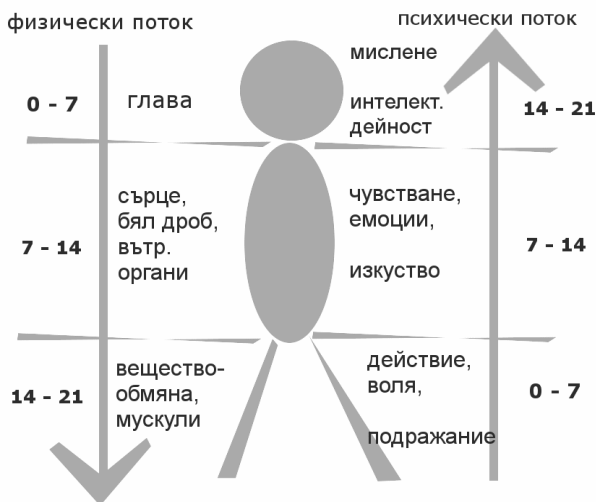
Собствената биография - жизнен път и цели

Зорница Вълкова

В частта за периодите на детството стана въпрос за физическото и психическото развитие на децата през трите периода:

I - от 0 до 7 г. | **II** - от 7 до 14 г. | **III** - от 14 до 21 г.

Бих искала да илюстрирам (рисуника 1) двата важни потока на развитие: физическия и психическия, за да остане този образ в паметта ни и да се „допитваме“ до него за най-подходящия подход през всеки от тези три периода:

Рисуника 1: Физически и психически поток на развитие през детството

Физическото развитие тръгва от главата (0-7 г.), тя структурно се формира през този период и е най-развитата телесна част на детето. През периода 7-14 г. съзрява ритмичната част с органите там

- сърце, бял дроб, вътрешни органи, а през 14-21 г. съзряват напълно веществообмяната и мускулатурата.

Психическото развитие протича в противоположната посока: през 0-7 г. всичко минава през движенията на крайниците - детето учи чрез двигателната си активност, чрез бягане, скачане, пипане, боравене с предметите. През периода 7-14 г. съзрява емоционалната сфера, всичко минава през чувствата и ритъма, детето има нужда от занимания с изкуство. През 14-21 г. психически съзрява системата на главата и едва сега детето може да развива своето абстрактно мислене, да се занимава с истинска интелектуална дейност.

Тези три периода на детството са периодите на цялостно физическо съзряване и затова се наричат периоди на телесно развитие.

Преди да преминем към следващите периоди, нека направим една уговорка: оттук-нататък, когато четем, да имаме предвид себе си и собствения си жизнен път, а не някаква абстракция. Колкото повече аналогии направим със себе си, толкова по-добре ще разберем цялостта на жизнения път и закономерностите в него.

Да видим етапа 21-42 години. Той обхваща цели три периода:

IV - от 21 до 28 г. | **V** - от 28 до 35 г. | **VI** - от 35 до 42 г.

Периодите на детството (0-21 г.) имат нещо общо помежду си - разгръщане на телесното развитие. Вторите три периода (21-42 г.) преминават под знака на душевното развитие. Сега акцентът е да формираме душевни качества и това се случва с помощта на взаимоотношенията ни с други хора в семейството или на работа, с професионалното ни развитие. Душата (психиката) е нещо много подвижно и можете да видите, че тези три периода са най-раздвижени, с най-много промени, обрати и изненади, така че тази динамика се пренася и на душевно ниво. Този етап има и няколко кризисни периода, които при всеки протичат различно. След малко ще поговорим малко повече за тези кризи, защото те са изключително важни, ключови моменти в биографията.

Ето накратко основните акценти в IV-VI период:

IV (21-28 г.):

Младият човек е изправен пред избор в каква посока да се развива; той трябва да избере професионален път, понякога се налага да поеме отговорност за новото си семейство; жените стават

майки, мъжете трябва да започнат професионален път. Това е доста оптимистичен период, в който младият човек има един куп мечти и очаквания, понякога нереалистични, но на него му се струват напълно постижими и той гледа с надежда в бъдещето.

V (28-35 г.):

Тук лека-полека човек разбира, че е имал някои доста нереалистични представи за своето бъдеще и по някакъв начин прави корекция в плановите и мечтите си. Обикновено вече е започнал професионалния си път и има известен опит. Физическото развитие е отлично, може да се каже, че върви нагоре. До приблизително 35-тата година човек е във възможно най-добра форма (като изключим различни хронични или други временни заболявания, които не променят кардинално добрата физическа форма). След 35-тата година обаче постепенно започва едно обратно развитие и човек започва бавно да отпада физически. Това все още не е видимо през този етап 21-42 г., а чак в края му.

VI (35-42 г.):

Физическото отпадане все още не е твърде видимо, така че човек е много активен. Вече има доста опит и в професията, обикновено и в семейния живот. Започва да разбира ролята на другите хора в живота си и често може да се чуе: „Сега разбирам защо майка ми се държеше така с мен. Това ми помогна да стана самостоятелна“ или „Благодарен съм на баща си. Чак сега разбирам защо е направил това - искал е да ми помогне да разбере кое е важното в живота“. Разбира се, има индивидуални вариации.

Именно това разбиране на различни факти от миналото, някои от които преди време са се преживявали като негативни от човека, се дължи на активния процес на душевно развитие - натрупването на опит води до промяна в човека на душевно ниво, благодарение на което той получава едно по-широко разбиране за случките и хората в живота си. Тук вече, след като е разбрал логиката на чуждото поведение, е готов да прости на някои хора в живота си, но все още е далеч от вътрешно умиротворение и постигане на съгласие със себе си. Това е приоритет на следващите периоди.

Идва третият биографичен етап с неговите три периода:

VII - от 42 до 49 г. **VIII** - от 49 до 56 г.Х **IX** - от 56 до 63 г.

Този етап е коренно различен, защото се появява нещо качествено ново: появява се нуждата да оставим следа в живота, това, което сме постигнали, да не изчезне на вятъра. Тази нужда става по-голяма колкото по-напред вървим. В същото време тук човек има по-глобално виждане в сравнение с предния етап и му се изясняват много повече неща, свързани с различни случки в живота и най-вече с взаимоотношенията му с други хора. Тук той е готов да прости на хората, с които е имал противоречия или конфликти. Много отношения, прекъснати в предни периоди, могат да бъдат възстановени. Стремежът да намерим смисъл на живота като цяло, не само на собствения, се засилва. Оредяващият кръг връстници и роднини осезателно напомня за остаряването и смъртта. Много хора се обръщат към различни духовни учения или религия, търсейки отговори и устойчивост там.

Въпреки че VII - IX период са един етап, всеки от тях си има особености:

VII (42-49 г.):

Този период е като едно ново начало. Не е изключено човек да смени напълно попрището си или да развие напълно нови интереси, съответно - да загуби старите си интереси, да прекрати стари връзки, да смени напълно средата или обкръжението си.

VIII(49-56 г.):

Човек се чувства достатъчно готов да предаде своя опит на по-младите. На тази възраст той е много по-успешен пример за подражание на младежите от III-ти възрастов период (14-21 г.), особено ако наистина е човек, който от една страна е постигнал нещо в живота, от друга страна е истинен, т.е. не се преструва, не преиграва, между думите и делата му има покритие.

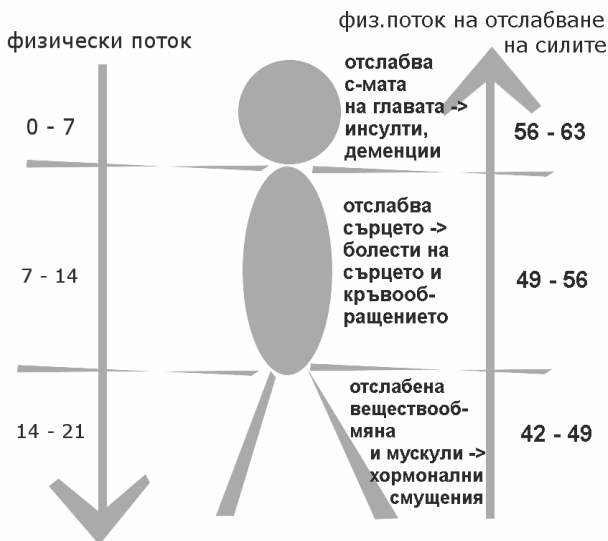
IX (56-63 г.):

Човек постепенно се подготвя да предаде изцяло дейността на по-младите, успокоява темпа на живот, все по-голяма е нуждата му от почивка.

Още нещо е характерно за тези три периода. Да си припомним схемата в началото, и по-специално потока на физическото развитие. От VII до IX период протича обратен процес на физическо отпадане в определени области, което ги прави особено рискови и податливи на смущения (рисунок 2).

В III възрастов период се формираха системите на веществообмяната и мускулите. В VII период (42-49г.) първите системи, които отслабват, са именно те, така че през този период трябва да внимаваме с веществообмяната, вкл. с хормоналния баланс (Рис.2). Това е периодът, в който при голяма част от жените настъпва менопаузата, което ги предразполага към хормонален дисбаланс. Дори и при много мъже в този период също може да се наблюдава едно общо отпускане и напълняване. Как може да се противодейства на това - с баланс между натоварване и почивка и с рационално хранене.

През II период (7-14 г.) съзряваше средната система и органите, задаващи ритъма в тялото - сърце и бял дроб. През VIII период (49-56 г.) това е областта, която отслабва, и трябва да внимаваме най-вече за сърцето. Намаляване на риска от сърдечни заболявания се постига чрез забавяне на темпа на живот.

Рисунка 2: Физически поток на отслабване на силите

През I период (0-7 г.) се формираше главата, а през IX период (56-63 г.) силите в нея отслабват и ставаме податливи на инсулти и най-вече на деменции. И тук обаче има сигурни средства за борба:

човек да е отворен към ученето на нещо ново, както и да се занимава с изкуство. То осигурява баланс между различните системи на човека.

В течение на цялата биография човек преминава по-плавни и по-трудни периоди. Т.нар. кризисни периоди винаги са свързани с негативни преживявания и докато не премине периодът, ние сме потънали в проблемите си. Важна е гледната точка - винаги трябва да помним, че всяка криза се случва, когато човек е натрупал количествено определени способности или качества, и за да преминат те в нещо качествено ново, в напълно нова душевна способност, се преживяват подобни кризисни моменти. Кризата се явява период на най-интензивно натрупване на душевни сили, което води до трансформация. Обикновено след кризи ние сме много променени. Такава криза може да възникне поради външно събитие (например изоставяне от партньора, болест или смърт на близък и др.) или по логиката и хода на нашето вътрешно развитие. Във втория случай често няма никаква външна причина да изпадаме в криза, сякаш всичко ни е наред, приемливо, но нещо отвътре ни подтиква да преживеем подобен период, да направим преоценка.

Интересното е, че всеки период от биографията си има други, рефлексивни периоди, в които преживяното се надгражда, трансформира или преработва. На схемата по-долу можете да видите тези съответствия, например I период рефлектира върху VI, а след това и върху IX. Това означава, че ако през I период има една глобална тема, едно глобално преживяване (напр. чувство за самота), то през VI човек има възможност да я преработи по начин, който да трансформира негативното преживяване и да даде нов смисъл на живота (напр. човек открива начин да помага на хората, като по този начин осмисля живота си). Ако по някакъв начин не е успял да преработи това чувство, преживяване, настроение, то през IX период ще има отново възможност концентрирано да преживее, преосмисли и измени това. Но това не означава, че човек не работи върху тази глобална тема и през останалите периоди. На практика той работи цял живот върху важните за развитието си теми и преживявания, но в тези рефлексивни периоди има шанс да надгради качествено и истински да трансформира тези неща, които се явяват проблемни в живота, взаимоотношенията и като цяло - в гледната точка към света. На долната схема (рисунка 3) ще видите

основните периоди на т.нар. кризи и кой период в кои други периоди рефлектира.

Ще се спра накратко върху това какво означава всеки от тези периоди и защо обикновено се наричат кризисни.

3^{1/2} г. - това е възрастта, в която детето се отделя от майката и започва да изучава света по-независимо. То иска да изяви себе си, но е все още твърде зависимо от другите. Това е възрастта на ината, чиято цел е именно независимостта.

9^{1/2} г. - за първи път детето се чувства истински отделено от света; то усеща себе си като отделна единица, а това довежда до чувство за самота и противопоставяне; детето има нужда от „премерване на силите“, за да натрупва сили да устоява себе си в света.

18^{1/2} - тук детето вече се чувства възрастен човек, но от друга страна психически още е в детския период, макар и в края му. Сега осъзнава, че животът му зависи от самия него и по някакъв начин се изисква лично усилие и участие. Често е объркването каква посока да поеме и на кого да се довери.

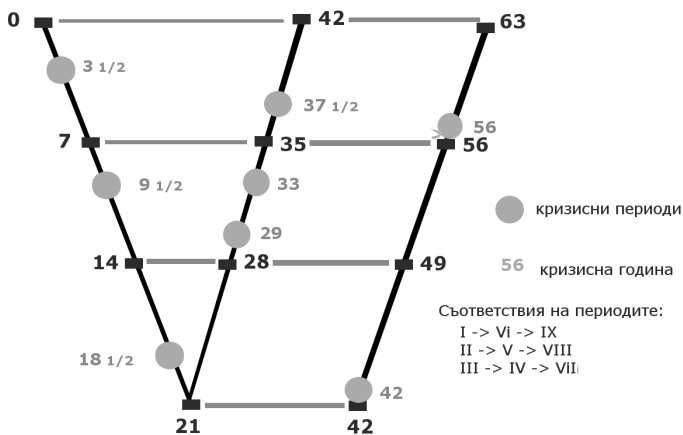

Рис. 3: Съответствия на периодите и кризисни моменти в биографията

29 г. - минал е първият период като възрастен (21-28 г.) и голяма част от илюзиите са разбити. Налага се корекция на плановете,

променя се гледната точка към самия себе си. Човек разбира, че не само той е важен, а и другите, както и качеството на общуването с тях.

33 г. - едно междинно време, в което рефлектира възрастта 9^{1/2} г. Много често тук човек изпитва нужда да потърси отговори на въпроси, свързани със смисъла на живота, и често се насочва към някакво духовно учение. Нуждата да открие своето място в света го подтиква към това. За други е свързан с големи външни промени.

37^{1/2} - това е период, в който, подобно на 18^{1/2}, човек се чувства ту твърде млад, ту твърде стар и има нужда да намери някакъв баланс. От една страна е в разцвета на силите си, от друга вече има известен житейски опит.

42 г. - смяната на етапа води до преориентиране, до търсене на ново поприще, нов смисъл. Ако няма външна промяна, то има вътрешна такава. Това е приблизителното начало на т.нар. криза на средната възраст.

56 г. - Много често тук човек взема кардинални решения за живота си по-нататък. Не е необичайно да се случи някаква внезапна за околните промяна, например жена, която се е държала и обличала по един начин, съответстващ на възрастта ѝ, сега изведнъж се отваря за света, започва да си купува дрехи в друг стил, да се държи и да изглежда по-млада. Същото може да се наблюдава при мъжете. Не е рядкост и противоположният вариант - ако са се появили внуци, жена, която се е водела по модата и е държала на външния си вид, изведнъж приема ролята на баба и отгук-нататък започва да се държи като такава - променя стила си на поведение и обличане в съответствие с това, напр. спира да се гримира, прави си семпла прическа без да се боядисва, променя гардероба си.

Разбира се, винаги има индивидуални вариации, защото всяка биография е уникална. Все пак, ако се опитате, бихте могли да намерите подобни моменти в своя жизнен път, които ще са обогрени по специфичен начин и ще са свързани с цялостната логика на събитията в живота ви.

Тъй като е възможно да възникнат въпросите „Каква е целта на тази част от наръчника?“, „Какво общо има това с моята работа?“, ето накратко основанията:

✓ „Ако не познавам себе си, няма да мога да опозная и другите“
- тази максима е свързана с възможността за разбиране на чуждата

логика, постъпки, поведение чрез емпатия (вчувстване, поставяне на мястото на другия). Само че емпатията се развива толкова по-силно, колкото човек е по-склонен да наблюдава и да разсъждава върху своето поведение, върху своя живот, преживявания и изборите, които прави. От тази гл.г. колкото повече научаваме за себе си, толкова сме по-способни да опознаем другите.

✓ „Развитието е като спирала - постоянно върви напред и нагоре“ - това означава, че човек, дори и да иска, не може да спре да се развива. За работещите в социална услуга това е особено важен процес, тъй като поради спецификата на работата са склонни да пренебрегват себе си, своята личност, фокусирайки се изцяло върху хората, с които работят. Пренебрегването на себе си има различни последици, като най-характерната от тях е т.нар. професионално прегаряне (загубване на смисъла в работата, затъване в еднообразие, нежелание да се променя нещо, да се научава нещо ново, да се търсят и откриват нови възможности и подходи...). Други последици могат да са: загубване на усещането за смисленост и целенасоченост на живота, примиренческа позиция спрямо случващото се, усещане, че нищо не зависи от него, усещане за неразбраност и т.н. Колкото по-голямо внимание обръща човек на себе си като преживявания, като нужди, толкова по-смислен ще се струва животът му и толкова по-ясни и обясними събитията и преживяванията му. Това се отразява пряко и на работата му.

✓ Има и трета много важна причина за тази лекция, която ще изложим по-долу:

Собствената биография при хората с увреждания (ХУ)

Обикновено сме склонни да гледаме на възрастните хора с увреждания, особено на тези с умствено изоставане, като на деца. Това обаче е грешен модел, който отнема правото им да участват активно в случващото се в живота им. Като възрастни, свързани с ХУ професионално или като близки, нашата задача е да им помогнем да извървят пътя от детството към света на възрастните. В този смисъл нашата роля е на придружители по пътя им, които ги подкрепят, помагат им при нужда, но не се намесват грубо и не определят посоката на живота им. Процесите, които протичат във всяка биография в съответствие с възрастовите периоди, протичат и

в биографията на хората с увреждания; тенденциите също са видими; нуждите им се променят в съответствие с възрастта.

Имайки предвид различните периоди, които разгледахме вече, ще се спра само на няколко момента във връзка с ХУ:

Трети период (14-21 г.) е особено важен от гл.т. на това човекът с увреждане да започне постепенния преход към света на възрастните. В края на периода той трябва да е подготвен, че нещата се променят - това, което е правил като дете, се променя, и на преден план излиза възможността за по-свободен избор, както и трудовата реализация. Всеки човек има нужда да бъде полезен, да допринася с труда си за общността. Дори да няма възможност за професионална дейност, трябва поне да се формират трудови навици, особено в следващия период (21-28 г.). Също като останалите, и човекът с увреждане има нужда като възрастен да носи отговорност, да му се възлагат задачи. Преходът от детството обаче трябва да е плавен, с подготовка, а не внезапен - вчера е бил дете, сега изведнъж има отговорности.

Ако с възрастния човек с увреждане се отнасят като с дете, то по този начин му е отказана възможността да разгърне своите способности, потенциал, от друга страна - свободния избор, който единствено хората имат.

По какъв начин можем да придружим човека с увреждане по пътя на неговото биографично развитие?

Най-важното условие е да променим вътрешната си нагласа; ако се опитаме да помогнем, но вътрешно не сме убедени, че човекът с увреждане е наистина възрастен човек, който има право на своите избори и грешки в живота, няма да можем реално да помогнем. Формирайки подходящо душевно отношение, както и уважение към личността на другия човек - особено ако е с увреждане - ние сме извървели най-важната крачка в придружаването му.

Второ изключително важно условие е гледната точка на придружаващия да е сходна с тази на родителите (ако човекът ползва социална услуга, но живее в семейството си). Много често родителите заради страховете си не успяват да „пуснат“ своето пораснало дете, а продължават да се държат с него като с непълнолетно. Тогава ролята на специалиста е да им помогне, да им даде другата гледна точка и да съгласува действията си с тях. Съгласуването на действията предотвратява объркването на човека

с увреждане, което е неминуемо ако на едното място го третират като дете, а на другото - като възрастен. Това обърква цялостния му светоглед и го затруднява да учи от житейския си опит.

Друго много важно нещо е придружаващият да помага на човека с увреждане (и пак подчертавам - особено с умствено изоставане) да си припомня моменти от по-близкото или по-далечното минало, да поддържа биографичната му памет. Поради своите особености, той има проблеми с паметта, но и трудност да проследява събитията от живота си хронологично, линейно, така както протича всяка биография. В резултат на това последователността и причинно-следствената връзка между събитията се губят. Много помага изработването и поддържането на биографичен албум, в който да са отразени важните моменти. Помощта при вземане на самостоятелни решения е ключова. Самостоятелно решение не означава, че придружаващият трябва да се съгласи и с най-неразумното желание на човека с увреждане. Ролята му е да му помогне да си даде реална сметка за възможностите, без грубо да отрича някоя от тях („Не, ти не можеш да учиш в университета!“, „Забранено е да се омъжваш!“, „Стига си говорил за футбол - не си футболист, няма и да бъдеш!“), а намирайки алтернатива на желанието („Засега ще оставим университета, защото трябва да се подготвиш за изпити, но в това време е добре да се научиш на някаква нова професия, например какво ще кажеш за грънчарство или цветарство“, „Помисли дали нямаш по-важни задачи в момента, а иначе с Данчо може да сте гаджета и без да се жените...“, и т.н.).

Важно е човекът с увреждане да се включи в трите основни сфери, в които всеки един от нас е включен и които само споменахме в първата част на наръчника -

тези три сфери условно можем да наречем: живот-работа-култура:

- **живот** - има се предвид обичайната среда; всеки човек има такава, независимо дали е семейна среда или средата на социална услуга. Социалната среда трябва да включва по-тесен и по-широк кръг, като всеки се вписва в него и е приет със своите особености, такъв, какъвто е, с възможностите, органиченията и индивидуалния си принос;

- **работа** - сфера, в която се вписва всеки възрастен; това е не само задължение към обществото, а право на личността - да

допринася с труда си, дори и на непълен работен ден, дори без или с минимално заплащане;

- **култура** - равностойна на другите две сфери, но често пренебрегвана; културният живот включва както заниманията с изкуства, така и посещението и участието в различни културни събития. Участието в културния живот поддържа емоционалното здраве и подпомага баланса - психическия и физическия, стимулирайки особено силно средната система на човек - сърце, бял дроб, органи. Тази система балансира останалите две - свързаната с мисленето глава и свързаните с движението и волята крайници.

За по-задълбочено запознаване и разбиране на темата препоръчвам книгите, свързани с биографичното развитие, посочени в библиографията.

ЧОВЕКЪТ КАТО ИНДИВИДУАЛНОСТ

5. Дванадесетте сетива - същност и развитие

Юлия Пъшкина

„Сетивата са инструмент за среща със света”
Алберт Соесман

5.1. Увод

Една различна и друга гледна точка ни представя теорията за човешкото познание на Рудолф Щайнер, според който ние хората притежаваме не 5 или 7, а 12 сетива. Ако сте като повечето хора, може би първоначално ще останете изненадани и леко объркани, когато някой казва, че хората имат дванадесет сетива, а не само пет, за които обикновено говори науката. Научният подход за дванадесетте сетива – за първи път описан от Рудолф Щайнер преди 90 години - е подобен на образователната теория за множествената интелигентност, развита и популяризирана от харвардския професор Хауърд Гарднър през 1990-те години. Във всеки случай, идеята за 12-те сетива не трябва да бъде анализирана и разглеждана в буквалния или научен смисъл, а по-скоро да се построи като картина, която може да даде нова гледна точка върху това как родителите, възпитателите и учителите могат да допринесат за

здравословното развитие на децата. Всяко едно от тези сетива е свързано с друго. Тяхното разбиране и опознаване е възможно единствено, ако бъдат представени в една обща картина. За да разберем картина обаче, е нужно да познаваме нейните части.

Рисунка: 12-те сетива - по Jeff Tunkey, movementforchildhood.com

В предходната глава ви представихме теорията за познанието на човека на Рудолф Щайнер, според който човекът е трисъставно социално същество – тяло, душа и дух, затова сетивата са разделени в три сетивни области:

Базисни (нисши) сетива, свързани с физическото тяло и търсеци отговор на въпроса **Как аз се чувствам?**:

1. Сетиво за ОСЕЗАНИЕ/ДОПИР
2. Сетиво за ЖИЗНЕНОСТ
3. Сетиво за ДВИЖЕНИЕ
4. Сетиво за РАВНОВЕСИЕ

Емоционално-родствени сетива, свързани с развитието на Душата и търсеци отговор на въпроса **Как аз срещам света?**:

5. Сетиво за МИРИС (ОБОНЯНИЕ)
6. Сетиво за ВКУС
7. Сетиво за ЗРЕНИЕ
8. Сетиво за ТОПЛИНА

Социални (висши) сетива, свързани с развитие на Духа и търсещи отговор на въпроса **Кой съм аз всъщност?:**

9. Сетиво за СЛУХ

10. Сетиво за ГОВОР/ЕЗИК

11. Сетиво за МИСЛЕНЕТО

12. Сетиво за АЗ-а

Познанието за 12-те сетива ни дава възможност да открием индивидуалните потребности на детето и първопричината за дадена трудност в неговото развитие, да работим ефективно върху разрешаване на проблема, а не върху директното боравене с етикета: хиперактивност, умствена изостаналост, задръжки в психическото развитие и т.н. Рисунката на дванадесетте човешки сетива ни показва, че развитието на всяко едно базисно сетиво ще доведе до развитието на „висшето” сетиво в по-късен етап. Ето защо всяка дейност във възпитанието и образованието на децата от 0 до 7 години е нужно да бъде акцентирана върху развитието на четирите основни нисши сетива. В случай, че едно дете в училищна възраст има проблем с ученето, общуването с връстниците, задръжане на вниманието, умения за говор или слушане и др., тогава е нужно да обърнем внимание на развитието на основните нисши сетива и да предоставим различни игри, упражнения, които ще му помогнат да преодолее трудностите и продължи неговото развитие.

5.2.Познание за дванадесетте сетива

1.Сетиво за ДОПИР – Сетиво за АЗ-а

Сетивото за допир е вътрешният смисъл за границата на "къде свършвам АЗ и къде започва външният свят". Докосването е интимен процес, в който аз осъзнавам, че тялото е моят дом, в който Аз живея вътре в себе си или Аз живея в света. Сетивото за допир формира нашите вътрешни граници и отношение към света. Развитието на сетивото за допир спомага за осъзнаването на личната ни идентификация и развитието на уменията да се свържем с другите.

Основен инструмент при развитие на сетивото за допир, това е личният опит, който се натрупва с времето при съприкосновение на пелените и дрехите до тялото ни, прегръдката и допира на възрастните, допира до повърхностите при пълзене или игра, играчките и разходките навън. Чрез личния опит, ние

създаваме образ, нещо като карта на нашето тяло с неговите пластични форми и размери. В периода на непрекъснат растеж, детето трябва непрекъснато да коригира и променя своята представа за образа и усещането на физическото си тяло. Благодарение на своя богат личен опит, детето познава своите собствени граници, а това създава усещането за доверие, сигурност и удовлетвореност. Заедно с опознаването на собствените граници, детето опознава границите на другите. Ако едно дете често нарушава границите на своите родители, то тогава то се намира в ситуация, в която не познава своите собствени граници. Затова е нужно да проявим търпение и да не упрекваме децата за това, а да им предоставим възможност от преживявания, за да оформят своите граници и така да опознаят света. Когато обаче детето не получава достатъчно преживявания на любов, прегръдки и игри с различни естествени материали, то няма достатъчно изградена основа за изграждане на доверие към света. С годините детето може да се формира като затворена и/или безчувствена личност, която подлага на съмнение и проявява недоверие към света, създава страхове и фобии.

Детето има нужда от граници, само в тях то се чувства спокойно и уверено. Граници се изграждат чрез създаване на ритъм на ежедневието, в което детето осъзнава, че между 13.30 и 14.30 всички си почиват в своята стая и своето легло. Например когато се връщаме от работа, ние, възрастните, се намираме все още под напрежение от работния ден и дори нашият глас, начинът на изразяване, говорът са променени. Детето усеща това. Възможно е да сме изнервени. Важно е действията ни да бъдат осъзнати и да построим така ежедневието у дома, че да проявим уважение към телесно-душевната цялост на нас самите и на детето. Ето защо една възможност е да научим детето, че когато мама се прибира от работа, детето рисува или играе само в кухнята близо до нея около 30 минути. От една страна, възрастният има време да премине в нов ритъм – от работен в семеен, а от друга, детето има свободата да играе само, като усеща подкрепата и присъствието на възрастния.

Днес често се случва да наблюдаваме как малко дете между 2-3-годишна възраст удря друго дете. Напълно е възможно това да не е проява на агресия, доколкото знаем, че в тази възраст чувствата, каквито ги познаваме ние, все още не са изградени. Възможно е

детето да има ограничени възможности за преживяване на своето тяло и затова чрез този удар то да търси своите собствени граници – граници на крайниците си и тяхната сила. Ето защо е нужно да представим на децата среда, в която те да могат да пипат и изследват, да имат разнообразни опитности с предмети с естествена текстура и състояние. Важно е децата да преживеят изгрева на слънцето, дъжда, снега, вятъра, покълването на семенцето, цъфтежа на растенията, твърдостта на земята и мекотата на пясъка.

Сетивото за допир се развива, когато човек се движи. Краката усещат различните качества на почвата, ръцете – различните качества на предметите, тялото – различните тъкани на дрехите. Азът се среща с твърдото и мекото, гладкото и бодливите предмети от външния свят. Благодарение на активното съзнание аз мога да преживея ограничеността на своето физическо тяло и безграничността на духа. Ако дете до 7-годишна възраст бъде лишавано от възможността да се движи, тогава в неговите граници се появяват пукнатини и то не успява да развие усещането за спокойствие и покой. Ще бъде непрекъснато нащрек и бдително, всяка нова промяна в средата ще го изнервя и ще му бъде трудно да се концентрира за дълго време върху едно и също нещо. Ще засилва усещането за несигурност и неувереност. Така порасналото дете ще започне да си поставя само граници и няма да може да възприеме безграничното.

2. Сетиво за ЖИВОТ (ЖИЗНЕНОСТ) – Сетиво за МИСЛЕНЕ

Орган на сетивото на живота се е вегетативната нервна система. То се свързва с осъзнаването и преживяването на живота вътре в нас и извън нас. Благодарение на него ние регистрираме дали се чувстваме добре или сме в дискомфорт, дали изпитваме умора или сме на прага да се разболеем. Всички тези наблюдения се явяват възприятия на нашите жизнени процеси в тялото, които ние можем да наречем с абстрактното понятие „конституция”, а в антропософията се отбелязва като етерно тяло или „тялото, образуващо жизнените сили”. От друга страна, сетивото за живот е „посланик”, който предупреждава ако нещо не е наред. По този начин тялото ни се намира под постоянен контрол с цел постигане на съгласуваност, цялостност и последователност на жизнените процеси в него. Работата и подхранването на сетивото за живот

става чрез създаване на чувство за постоянство и ритъм, за надежда и позитивизъм. Ако това чувство за уютност и закрила е накърнено, налице са намалени или липсващи способности за ориентиране и правилни възприятия.

За да разберем това сетиво, Алберт Соеман го свързва с необходимостта от изпитване на болката. Преживяването на болката според Соеман е полезна. Тя ни учи на състрадание и кураж, калява и възпитава нашата мъдрост. Благодарение на болката, ние разбираме, че дадено нещо е твърде сладко, солено, мазно, кисело и това вреди на здравето ни. Чрез посредничество на болката ние се научаваме да стоим в живота, да търсим мястото си в света. Болката от падането ни учи да вървим и да стоим изправени. Болката от изгаряне ни учи да стоим на дистанция от огъня или печката. Ако избягваме болката и в живота ни няма болка, не бихме могли да развием съчувствие и състрадание към хората около нас. Ако човек никога не е страдал, той никога не би могъл да помага на другите. Ако не е изпитвал болка, няма как да развие морално-волеви сили, кураж.

Бих искала да си представите, ако едно дете живее живот без болка, какво би се случило тогава? Какво ще се случи с дете, което няма опитности – не е падало, не го е удряло друго дете или никога не е чувало за или преживявало лъжата, хитростта, лошото време, лошото поведение? Какво ще се случи, когато детето тръгне на училище и вече ще бъде в по-голяма част от живота си само? Какво ще се случи, когато детето вече е излязло от „черупката на семейството” и в даден момент е нужно да направи избор и да поеме по свой собствен път. Един от инструментите за формиране на сетивото за живота са приказките, легендите, митовете, басните. В приказките от времето на нашите баби и дядовци (а не преработени) съществува баланс между доброто и злото, радостта и тъгата. В приказката детето може да преживее благоговението, куража, и да се изправи срещу страховете си. Всички ужасни и пълни с напрежение моменти имат своя смисъл – победата на доброто над злото. От друга страна приказките са пълни с образи, чрез които възниква живото мислене, където за разлика от мъртвото абстрактно мислене, човекът се възприема като част от света.

Човек трупа опит чрез преживявания, в които преодолява страховете си. Така и децата търсят различни начини да проявят

мъжество и кураж. Катерят по дърветата, пълзят и изследват различни ъгли на стаята, изкачват стълби и след това отново слизат. Едно тригодишно дете без страх ще тръгне към водата в морето или ще скочи в басейна. Понякога падат. Боли ги, но те не се отказват да играят и отново да тръгнат на пътешествие към необятни места. Това не означава да живеем без страх, а да имаме възможност да се научим как да го преодоляваме и че ако паднем, винаги можем да станем.

И така, всички тези примери ни показват, че сетивото за живота е индивидуален процес, в който всеки човек трупа свой опит и има своите лични преживявания. От него зависи степента на доверие към битието ни и приемането на нашия живот като последователен житейски поток, в който всяко парченце в пъзела има своето място и време. **Сетивото за мислене** ни направлява във външния свят, като ни дава възможност да се „огледаме“ и да се учим от опита, преживяванията и мислите на другите. Всеки може да види себе си в другите. Ако сетивото за живота е проникнато от сетивото за мислене, започва осъзнаването на човешкия живот и пробуждането на човешката душа. Човекът започва да се замисля за смисъла на живота. Сетивото за мислене придава на живота смисъл. Без него човек е обречен да вегетира и да води съществуване без цел, идеали, творчески търсения. По правило въпросът за смисъла на живота за първи път се поставя именно от подрастващите в 9-годишна възраст, когато те се сблъскват с въпроса за смъртта и поставят на критика и съмнение света. И само възрастният би могъл да подкрепи детето да се ориентира в хаоса на нашето време, за да може като младеж да направи своя правилен избор по пътя на живота.

3. Сетивото за ДВИЖЕНИЕ – сетивото за ГОВОР

Сетивото за движение има физически израз в мускулните вретена и то е нужно на човека, за да може да се научи да следва и постига целите си. Още от пеленаче детето се учи да бъде целеустремено и постоянно: чрез различни двигателни задачи, като му се предложи само да достигне до своята висяща играчка, да намери само загубената играчка или да плъзне топката по пода и т.н. Възприемането и владенето на собствените движения са предпоставка за развитие на чувството за свобода и себевладеене. Сетивото за движение е медиатор между нас и света чрез нашите

движения. То също е и базисен компонент от нашия усет за сигурност в съществуването. На една по-висша степен това е способността да възприемаме собствените душевни вълнения и чувства, като така можем да съпреживяваме емоционалните вълнения и на другите. Това е и способността ни за вътрешна адаптация към всичко в нашето обкръжение. За да постигнем това, е нужно детето да получи възможност за подражание, експериментирание с тялото и движенията, създаване на възможност за наблюдение и фантазия, които ние даваме чрез различни двигателни игри, рецитиране с движения, пеене, танци, театър.

Съществуват множество научни изследвания, които доказват тясната връзка между развитието на моториката на ръцете и движенията на тялото и развитието на речта и паметта на децата. Още Кант насочва нашето внимание натам, че ръката е външният мозък на човека. Малкото дете най-напред се учи да ходи, след това да говори и накрая да мисли. Първите опитности са напълно несъзнателни. Малкото дете обгръща средата си със собствените си сетива и дейности. То може да “проумее” само това, което опипва с ръце. Така се образуват първите понятия. Карл-Райнхард Кумер казва, че сърчните ръце създават подвижни мисли. С активността си детето преодолява вродените примитивни рефлексии и движения и те отстъпват място на по-фините преднамерени движения. Ето защо дори и днес много логопеди използват ръчното творчество в лечението на различни говорни проблеми. Много от валдорфските педагози и възпитатели работят по същия начин. Например в периода 0 – 7 години чрез различни двигателни игри, игри с пръсти, ритмични движения към цитиране на стихчета и песни, децата се ориентират в собственото си тяло и чрез подражанието развиват фините структури на нервната система. В училищна възраст детето изразява своя естествен порив да се упражнява, за да усъвършенства способностите си. Тогава детето учи таблицата за умножение като пляска с ръце, марширува или прави ритмични движения. Важна е ролята на изкуствата - детето до 7-годишна възраст има възможност да рисува с бои, моделира с восък, работи и играе с природни материали и по-този начин опознава света в неговата пъстрота и пълнота. В периода 7-14 години в допълнение се появяват и дейности като свирене на флейта, ръкоделие, плетене или шиене. Важно е да се отбележи, че за да се постигне ефектът на

формирани на понятия, целеустременост и постоянство в поставянето и следването на целите, е нужно детето да **извършва полезни и целенасочени действия**. Затова всяко едно от тези занимание не е самоцелно. Детето шие или плете шапки, за да ги използва през зимата. Или моделира табелите, които са нужни в градината и т.н.

4. Сетиво за равновесие – сетиво за слух

В своята книга Алберт Соеман пише: „Чрез сетивото за допир човек приема, че неговото тяло е дом; чрез сетивото за живота осъзнава състоянието вътре в неговия дом; чрез сетивото за движение започва да живее в този дом, а със сетивото за равновесие излиза навън в света.” Сетивото за равновесие физически е свързано със системата на полукръглите каналчета във вътрешното ухо. Състоянието на това сетиво дава информация за преживяването на равновесие, спокойствие, увереност и вяра в себе си. То е в тясна връзка с развитието на нашата същност, която в антропософията се нарича Аз. Единствено човек може да се изправи и да заеме вертикално положение. Когато детето се изправи, за първи път осъзнава своето съществуване и се превръща в човек. А това е една от най-невероятните победи в нашия живот. С осъзнаването на своята собствена същност, у нас възниква усещането за Аз. Чрез осъзнаване на своето съществуване, ние осъзнаваме съществуването на другите. И по този начин ние можем да се разпознаем и разговаряме един с друг, взаимно да се договаряме и чуваме един друг, да следим мисълта и приемаме другия.

Сетивото за равновесие се развива чрез прости физически упражнения – ходене по тънка дъска, провиране през дървени тунели, каране на велосипед, бутане на гуми и т.н. Децата, които са нямали достатъчно възможност в детството да развият сетивото за равновесие, имат склонност към различни видове зависимости – хазарт, сладка или солена храна; депресия или песимизъм, тревожност и раздвоеност.

В началото сетивото за равновесие и сетивото за слуха се развиват в пространството – ние се учим да запазим вертикално положение и да се движим в пространството, ние се учим да чуваме звука и да определим откъде е дошъл той. От друга страна тези две сетива се развиват и се свързват с времето. Когато човек каже: «Загубих равновесие», той няма предвид, че е загубил вертикалното

положение във физическото си тяло, а че изпитва вътрешен дискомфорт и безпокойство. Ако човек живее в настоящето, тогава миналото и бъдещето няма да му създават усещане на потиснатост и страх. Ако човек живее предимно в миналото, то тогава ще му бъде трудно да живее и действа в настоящето. Ако живее в бъдещето, то тогава реалният свят може да предизвиква страх и безпокойство. Задачата на човека е да се научи да живее в хармония с миналото и бъдещето, спомените и фантазиите, и да намери равновесие между тях.

Сетивото за слух може да ни помогне да чуем «шума на времето». Да чуеш музикално произведение, означава да достигнеш до идеите, които са заложени в него, да възприемеш последователността на звуците във времето като едно цяло, създадени от автора. Продължителното слушане на другия е невъзможно, ако не постигнеш покой и спокойствие на своята душа. Можем да достигнем до извода, че колкото повече се научим да чуваме, толкова нашето равновесие ще е по-силно. И обратно, чрез придобиването на вътрешно равновесие и покой, ние се учим да чуваме другите. Заниманията с музика и пеене помага на детето да укрепва своето равновесие, развива неговия глас и намира своето място в хора от гласове. Човек живее в социума и в «хора от гласове» всеки търси своето място.

Своето съществено място в развитието на човека заемат и **емоционално-родствените сетива**, които помагат да натрупаме опит в преживяването на обкръжаващата среда на душевно ниво. Това са:

- **сетивото на обонянието** – физически свързано с лигавицата на обонятелната област в корена на носа и се свързва с възприемането на различни аромати. Мирисът въздейства агресивно и събужда нашите инстинкти, като ни кара да реагираме инстинктивно. Именно обонянието е първият индикатор, с който ние разпознаваме и разграничаваме доброто от лошото. Неслучайно сетивото на обонянието се нарича и сетивото на моралността. За да научим детето да прави оценка на доброто и лошото в живота, е нужно то да събере достатъчно опит и да усети аромата на цветята и гнилите ябълки, прясно изпечения хляб и кисналото мляко.

- **сетивото на вкуса** – физически изразител са вкусовите рецептори върху лигавицата на езика. Това са вкусовете за сладко,

кисело, горчиво, солено. Но нашето разбиране за сетивото на вкуса не трябва да се ограничава единствено до вкусовите качества, защото то е свързано и с усещането на Аз-а на другия. Нашата задача е да научим детето да се учи от живота, да продължава да развива своя вкус и да е готово да се променя. В противен случай, с течение на времето човек ще се сблъсква с един и същ проблем и няма да може да намери решение. С изградената култура, срещата с различните хора може да се превърне в произведение на изкуството, чрез което всеки има шанс да разшири своя мироглед, навици и вкус. Не са случайни дейности, свързани с включването на детето в подреждането на масата за вечеря (начина на слагане на салфетките, чиниите, чашите), създаването на различни навици и култура на хранене, създаване на условия всички заедно да се храним по едно и също време.

- **сетивото на зрението** и окото като физически изразител, свързано с възприемането на светлината, цветовете, нюансите. И така, до този момент разбрахме, че сетивото за обоняние се свързва с морала, вкусът - с интимността, а с очите са свързани нашите мисловните процеси. Хората казват, че „очите са огледалото на нашата душа”. Благодарение на тях можем да видим, „прогледнем” какво става в ума на човека. Възможен е и обратният път – душата на човека се обогатява благодарение на множеството образи във външния свят, чрез които можем да видим и преживеем красотата на света. Ето защо предоставете възможност на детето да оцвети своя вътрешен мир с цветовете на дъгата. Купете му водни боички, четка и му позволете да рисува на воля, без да му казвате какво и защо. Благодарение на сетивото за зрение светът се отваря пред нас. Чрез очите си ние можем да видим света. Боите ни разкриват вътрешния свят на света. Благодарение на боите се изразява душата на света и ние се срещаме с нея. И както казва Гьоте, връзката между цветовете и душевните настроения можем да открием в езика. Ние говорим за весели и тъжни, светли и тъмни, меки, ярки, топли, студени цветове.

- **сетивото за топлина** - физически изразено от рецепторите за топло и студено, даващо възможност на човека да преживява топлото и студеното на различни нива – не само физически, но и душевно. Чрез заниманията с рисуване и инструментално музициране, тези сетива могат да бъдат почувствани и осъзнати по

един наистина дълбоко-душевен начин. Благодарение на сетивото за топлина, ние можем да се срещнем със света. За разлика от животните обаче, човек осъзнава че е част от този свят. Човек се свързва със света, като проявява интерес и търси отговор на своя интерес.

В заключение, бих искала да ви отговоря на въпроса защо ви представих учението за дванадесетте сетива. Основната цел на тяхното представяне е да ви дам нов поглед в отношението ни към развитието, възпитанието и образованието на детето. Познанието за фазите на развитие на човека, преминавайки през сетивата, променя нашия първоначален въпрос, когато се подготвяме за следващия ден в Центъра за деца за настаняване от семеен тип или Дневен център за младежи с увреждания или училище. Може би у вас ще възникнат въпроси като: По какъв начин ще се срещна с моите възпитаници утре? Какво ще им покаже моята стойка, мимика, жест? Кои сетива се стимулират от моята походка, жест, реч, въпроси, отговори? Развитието на кои сетива ще стимулирам с рисуването, моделирането, работата в градина, готвенето и други дейности? По какъв начин да създам „истинските” навици в групата с деца? Как да подреда деня, така че да спазя правилата за вдишване и издишване, активност, свободна игра, подражание, повторение, упражнение? Как въздейства на детето това, че често чува своето име с гняв, упрек, безразличие или агресия? Няма по-ефективен инструмент във възпитанието и постигането на дисциплина от цялостното присъствие на възпитателя, учителя, родителя във всяка една съвместна дейност с детето – учене, игра, работа, културни дейности.

6. Четирите базисни сетива и как

да ги подпомогнем

Зорница Вълкова

В предишната част се запознахме с 12-те сетива на човека. Тук обаче ще обърнем специално внимание на 4-те базисни сетива -

осезателно (за допир), витално (жизнено), двигателно и равновесно. Защо е нужно по-специално внимание към тези 4 сетива:

-те неслучайно са наречени базисни. Тяхното развитие обезпечава формирането на основна ориентация, умения и способности у човека, благодарение на които той може да надгражда в продължение на целия си живот;

-във възрастта до 7 г. ние можем най-силно да ги повлияем и да ги насочим към правилното им формиране ако сме забелязали, че всички или някои от тях имат проблемно развитие. Въпреки това във всеки друг период от развитието на човека те могат да бъдат повлияни, макар не в степентта, в която е възможно това да се случи през този първи възрастов период (0-7 г.);

-в много голяма степен те зависят от отношението и поведението на възрастните около малкото дете във възрастта на формирането им.

Затова е важно да знаем по какъв начин можем да им повлияем. На първо място по важност е вътрешното отношение на възрастните към детето. С колкото по-голямо приемане и разбиране се отнасят към него, толкова по-силно въздейства това на формирането на сетивата. Така че не се изненадвайте когато по-долу слагаме акцент именно върху това. Водещата идея е, че детето разпознава несъзнателно вашето отношение и ако то е негативно или осъдително, дори да му свалите звездите от небето, вашето въздействие пак няма да е достатъчно благотворно. И обратно, дори да не показвате външно достатъчно ясно вашето разбиране и толерантност, но сте ги изградили в себе си, те действат директно върху формирането на младата личност.

Ще започна разглеждането на базисните сетива с осезателното.

Осезателно сетиво

Какво указва и формира	-преживяване на себе си на границата на тялото -разграничение между мен и не-мен -защитеност - телесна и душевна
Какво формира впоследствие	-екзистенциално доверие = сигурност в съществуването -здрава разсъдъчна способност -социални импулси
Какви са вредните	-външно обгрижване без вътрешно участие -твърде често оставяне на детето само в ранна възраст

влияния върху формирането на сетивото	-докосване без уважение към телесно-душевната цялост на детето -фиксиране само върху хигиената и/или безопасността без вътрешно участие
Какви са проявите на нарушено осезателно сетиво	-страх с базисна травма да не бъде изоставено -нежелание да си ляга вечер поради страх какво го очаква утре (страх от изненади) -трудности да премине от една ситуация в друга -възможни смущения в дихателната система; кожни смущения -лесно се разплаква, лесно изпада в паника -“залепено“ за някой възрастен -изпитва отблъскване или страх от докосване на определени материи/вещества (например не иска да пипне пясък, пластилин, трева или др.)
Подходяща нагласа към детето от с т р а н а на възрастните	-съпричастно внимание -състрадание -близост, закрила, грижовност
Какво оказва лечебно въздействие върху осезателното сетиво	-деликатен допир - нито много груб, нито много плах -достатъчно игрово пространство в ранна възраст, в което свободно може да опознава чрез допир -близост, закрила -грижа за тялото, дрехи и играчки от естествени материи -формиране на нагласа, насочена към бъдещето -поощряване на връзка със земята -занимания като пластициране, игра с камъни и др.

Външното лечебно въздействие е толкова по-силно, колкото повече възрастните са успели да формират подходящата си нагласа към детето. Тъй като детето с проблем в осезателното сетиво (такъв се наблюдава в почти 100% от децата, израстнали в социални услуги, а не в семейство) изпитва страх от изоставяне, то грубите начини то да бъде „закалено“ не само нямат ефект, а задълбочават още повече травмата. Такива неподходящи начини са отношение като: „Трябва да го направя абсолютно самостоятелно, като го пращам да върши всичко само“, „Ще му повтарям постоянно, че е бебе и така ще се стегне и стане самостоятелно“, „Ще го заплаша,

че ако не заспива вечер веднага, ще го лиша от екскурзия“. Тези модели на възпитание са напълно неадекватни за дете с проблемно формиране на осезателното сетиво. Напротив, колкото по-съпричастни сте към това, което детето чувства и прави, толкова по-голяма сила и увереност развива то. Такова дете има нужда да работи в екип и да знае, че може винаги да разчита на вашата подкрепа. В частта за оценка на потребностите ще говорим пак за това как да разберем нуждите на конкретното дете и как знанието за базисните сетива ще ни помогне да ги определим.

Витално (жизнено) сетиво

Какво указва и формира	-преживяване на хармония, усещане за комфорт -възприема процеси, които смущават организма
Какво формира впоследствие	-усещането за последователност, за непрекъснатост на собствения живот -доверие в себе си
К а к в и с а вредните влияния върху формирането на сетивото	-кавги,насилие, заплахи -постоянно бързане -недоволство -отсъствие на хармонични преходи от една дейност към друга
К а к в и с а проявите на нарушено витално сетиво	-раздразнителност, съпротива срещу спокойното състояние -предпочитание към среда без правила, нарушаване на правилата -активно създаване на хаос, шум, бъркотии -невротични тикове -често пристрастяване към нещо - лакомства, телевизия, интернет... -несръчност, невнимателност, чести наранявания, на които не се обръща почти никакво внимание -пренебрегване на собственото тяло - никакви реакции на студ и топлина, удари и др. вредни влияния -латентна травма - липса на зачитане на личността
Подходяща нагласа към детето от страна на	-благоговение -търпение -толерантност -изява на собствените качества, изградени чрез виталното

възрастните	сетиво - чувство за цялост, изчаквателно внимание...
Какво оказва лечебно въздействие върху виталното сетиво	-ритмичен порядък на деня, седмицата, месеца, годината -грижа за тялото, особено затопляне -внимателно хранене -връзка с миналото

Деца с изразено нарушение на виталното сетиво са свръхактивни, хаотични, невнимателни, нямащи време да преработят впечатленията, поради това ги търсят непрекъснато. Свободата при тях е ключова. Това не означава възрастните да ги оставят да своеволничат, а преди всичко означава те да формират в себе си уважение към личността на такова дете. Това именно е толерантността, която винаги стъпва на уважението. Не могат да се очакват чудеса и детето няма да се промени изведнъж. Това е дълъг процес. Децата в социалните услуги имат нужда от точно такива възпитатели, защото пак почти 100% от тях имат проблеми със здравословното формиране на виталното сетиво. Ако искате да им помогнете, да намалите последиците от това в зрялата им възраст, то опитайте да формирате адекватната нагласа към тях, а от друга страна - организирайте ритмично ежедневието им. Относно връзката с миналото, за която говори лечебният педагог Хенинг Кьолер, тя е особено важна, за да може едно дете с нарушено витално сетиво да се научи да спира, да укротява вътрешното си бушуване, да осъзнава мястото си в света. Тази връзка с миналото се осъществява, като възрастният се опитва да върне мислено детето към вече преживени от него случки. Например вечер преди лягане се прави разбор на отминалия ден, понякога се прави връзка и с по-отдавнашни събития, ако те имат отношение към преживяното наскоро.

Двигателно сетиво

Какво указва и формира	-усещане за свободно движение на тялото -владене на собственото тяло
Какво формира впоследствие	-усещане за собствената свободна душевност -умение за възприемане на собствения душевен (емоционален) живот

	-развитие на емпатия, състрадание
Какви са вредните влияния върху формирането на сетивото	-систематични забрани на детето да прави нещо -отсъствие на движение, обездвиженост -прекаляване с телевизия, игра с автоматични играчки, които не изискват активност от детето -хаотични, объркани, без осмисленост движения на околните
Какви са проявите на нарушено витално сетиво	-унилоост, тъга, (само)изолираност -страх да не бъде изключен от дейността -страни от общите занимания, играе само -обърканост, неадекватен отговор на изискванията -намалена или липсваща подражателна активност
Подходяща нагласа към детето от страна на възрастните	-състрадание -симпатия, но без изпадане в крайности
Какво оказва лечебно въздействие върху виталното сетиво	-стимулиране на подражанието -включване в групови игри с ясни/обяснени правила -посочване на смисловите взаимовръзки -игри, включващи движение и говор -театър, пантомима, говорни упражнения -ясен, звучен говор

Тясно обвързано с развитието на подражанието, това сетиво изисква от околните съзнателност и смисленост във всяка една дейност. Важно е да се знае, че дори когато има изразени трудности в подражанието или пък когато за детето е трудно да следва правилата на играта, да структурира последователно дейностите си, поради което се отказва изобщо да действа, изразен лечебен ефект има то да е свидетел на осмислените, структурирани движения на околните, да бъде свидетел на танцови и театрални постановки, да наблюдава ритмичните движения на другите. Ясните, точни, недвусмислени инструкции също могат много да помогнат, както и съвместното изпълнение на дейностите стъпка по стъпка, а не наведнъж.

Равновесно сетиво

Какво указва и формира	-включване в 3-измерното пространство: горе-долу, напред-назад, ляво-дясно -изживяването като център
Какво формира впоследствие	-вътрешно спокойствие, баланс -фундаментално чувство за симетрия -оценъчна способност -чувство за справедливост = чувство за симетрия в моралната област
Какви са вредните влияния върху формирането на сетивото	-вътрешно безпокойство, противоречия -тревожност, депресия -непоследователност на правилата и изискванията
Какви са проявите на нарушено витално сетиво	-Нарушенията тук се явяват следствие от нарушение в останалите три базисни сетива -Когато двигателното сетиво е нарушено, това задължително рефлектира върху равновесното
Подходяща нагласа към детето от страна на възрастните	-справедливост (не като възмездие, а като осигуряване на накръненото достойнство на човека) -вътрешен баланс
Какво оказва лечебно въздействие върху виталното сетиво	-спокойно и уверено общуване с детето -подвижни игри със скачане, люлеене, бягане... -обгрижване на останалите три базисни сетива -увереност в творческата сила на ръцете

Това сложно сетиво се формира до голяма степен благодарение на останалите базисни сетива. Ако някое от тях е силно нарушено, това задължително рефлектира върху формирането на равновесното. Свързано с Аза на човека, с неговата стабилност, увереност и равновесие в света, то е фундаментално за начина, по който човек се вписва като ярко изразена индивидуалност в света, като център в живота си, формиращ активно собствената си биография.

След като се запознахме с тези сетива и техните особености, ще сме по-подготвени когато си изграждаме образ за всяко едно дете. Това ще проследим по-подробно в частта за изграждане на образ на детето и разбиране на неговите потребности.

7. Ролята на изкуството в развитието

на сетивата

Юлия Пъшкина

„Изкуството е дете на свободата”

Шилер

7.1. Увод

Темата за изкуството и неговата роля е необятна. Повечето от нас, които се занимават професионално с изкуство, могат да разкажат много за неговото влияние и въздействие, функции и предназначение в художествено-естетическото възпитание на детето. Аз също бих могла да говоря с часове. Изкуството е преживяване и затова е по-лесно да бъде показано, отколкото разказано. Въпреки това, погледнете на изкуството като инструмент за опознаване, възпитание и формиране личността на детето с всички негови вътрешни процеси от раждането до навършване на пълнолетие, както и на вас самите като родители, възпитатели, учители. Бъдете съзнателни, експериментирайте и наблюдавайте промените при заниманията с изкуство.

С темата за формиране на личността се занимават различни учени и автори, дори и хората на изкуството, и всеки влага свой, понякога различен смисъл. Тук бих искала да насоча вниманието ви към разбирането на Рудолф Щайнер за човека, състоящ се от тяло, душа и дух и неговия революционен възглед, според който на духовната същност на човека се разболява, а неговото тяло - „телесен инструмент” – което при различните заболявания се явява по-скоро като ограничение в развитието на душата и изразяване на чувствата. Според Томас Вейс, нарушението като такова става очевидно за детето при неговото взаимодействие със света. В границите на собственото си битие у детето не съществува „увреждане”, „нарушение”, „извън нормата”, „недостатък”, то се появява при сблъсъка на личното отношение на детето с

отношението на света, при сблъсъка в различни обществени и житейски ситуации. Основен възглед в подхода за преодоляване на „ограниченията“ на заболяването или „неравностойното положение“ е идеята, че не съществува зависимост между духовната същност на детето и конкретните прояви на дадено заболяване, поведение, „недостатък“. Наша задача като възпитатели, учители, родители е да създадем среда, в която да открием „кое е здравословното за човека, което го лекува и което го запазва здрав“. Това предполага използването на познанието за фазите на развитие на детето и дванадесетте сетива при създаването на СРЕДА, в която всеки човек получава възможност да бъде себе си – със своето минало, настояще и подготовка за бъдещето. Това трябва да бъде среда, която да включва три важни елемента: **ритъм, атмосфера и изкуство**, чрез които могат да бъдат преодоляни негативните влияния за развитие на уменията за изразяване на себе си, влизане във взаимодействие и създаване на междуличностни отношения.

Ритъмът на ежедневието е най-ефективният инструмент за осъществяване на терапия, лечение и развитие на личността. Ритъмът се свързва с развитието на сетивото за допир и засилване на усещането за Аз-а. Чрез ритъма се възпитава усещането за доверие, сигурност и спокойствие.

Вторият важен елемент е **атмосферата**, в която децата живеят и се възпитават. Атмосферата се изразява както във физическата среда (външно оформление, начина, по който са боядисани стени, картините по тях, мебелировка, играчки и т.н.), така и в духа на семейството и социалната среда (това е дуът на родителите или сътрудниците, с които детето живее в семейна среда или социална услуга). В трите фази на развитие на детето, ние като възрастни е нужно да си задаваме важни въпроси като: Какво трябва да бъде моето поведение като родител, възпитател, учител - ВЪЗРАСТЕН? Как е нужно да организирам физическата среда? Как да се погрижа за съхранение на духа на средата, в която заедно живеем, работим, забавляваме се?

Третият елемент е **изкуството**. Изкуството дава възможност за опознаване на света чрез неговия образен характер в словото, музиката, цветовете, формите, и по този начин ние създаваме нашия образ за света. Изкуството открива нови хоризонти и възпитава социални умения. Изкуството е изразител и тълкувател на

човешката душа. Обръщането към изкуството е свързано с нашия естествен импулс към творчество, създаване на нещо неповторимо и свое – процес, в който личността разцъфва и става уникална. Важен принцип при използването на изкуството като познавателен, възпитателен, формиращ, терапевтичен инструмент, е ПРОЦЕСЪТ. Важен е не крайният резултат – художествено издържана творба, а преживяването по време на създаването.

Всеки човек притежава от една страна свои уникални качества (тяло и душа), но именно защото живее и се развива в среда, в която той проявява както своята индивидуалност, така и влиза в конкретни взаимоотношения с другите и околния свят, той се формира, израства в социална личност. Ако личността развие качества като: честност, достойнство, красота и хармоничен вътрешен свят, хуманизъм, позитивен светоглед, свобода на мисленето, целеустременост, отговорност, желание за самоусъвършенстване, то и общността и обществото, от което е част, ще се движи по пътя на прогреса.

7.2.Ролята на изкуството за развитие на сетивата

Рудолф Щайнер формулира много точно ролята на изкуството в обучението и възпитанието на децата:

„ С интелекта си ние просто разбираме природата; необходимо е художествено чувство, за да я изживеем. Ако децата се обучават да разбират нещата по жив начин, те стават „способни хора”, докато децата, които се занимават с изкуство, се научават да бъдат творчески личности. В първия случай те просто прилагат способностите си; във втория случай те израстват чрез самото прилагане на способностите си. Колкото и несръчно да моделира или рисува детето, тази дейност събужда вътрешните душевни сили. Когато децата се занимават с музика или поезия, те чувстват вътрешната си природа повдигната до индивидуалния начин.... Нищо от това не се постига, ако изкуството се взема като отделен несвързан предмет, а не като органична част от образованието и възпитанието като цяло. Понеже възпитанието и образованието на детето трябва да образува едно цяло. Знанието, културата и обучението в практически умения, всички те трябва да водят до нуждата от изкуство точно както художествената чувствителност трябва да достига до областите на ученето, наблюдението и придобиването на умения.”

Във всяка една от фазите на развитие детето има нужда от изкуство – от изящното и приложното изкуство, музиката, поезията, театъра. Най-дълбоките навици на детето и стила на поведение се формират много рано, когато детето е в "копиращия" етап на развитие. На този етап от своето развитие, чрез изкуството у детето можем да формираме различни положителни навици и маниери, социални умения и качества, които ще бъдат основа в изграждането на усещането на Аз-а и интерес към живота и света. Творческите дейности позволяват на детето да се изразява СВОБОДНО и АВТЕНТИЧНО в отговор на импулсите, идващи от външната среда. Този процес поставя вътрешното същество на детето в контакт с физическото си същество и по този начин произведението на изкуството произвежда важен ефект дори и по отношение на физическия растеж и развитие. Нашата задача е да научим детето да възприема самото себе си като вселена, в която действа ръката на твореца.

Детето от 0 – 7 години е надарено с вродения талант не просто да чува звуците и вижда цветовете, но и да преживява и емоционално реагира на тяхното въздействие и влияние. Този дар с течение на времето се губи, но ние можем да го опазим и развием, ако дадем възможност на детето от най-ранна възраст да живее и действа в и чрез света на цветовете, звуците, ароматите и т.н. Ето защо в периода от 0-7 години детето трябва да извършва целенасочени и смислени дейности, за да може да подражава смислено. Всяко едно занимание с изкуство трябва да бъде свързано с нашия бит и култура, опознаване и изразяване на вътрешния свят. В този период е препоръчително детето да се занимава с рисуване „мокро в мокро”, игри с пръсти, разказване на приказки и театър с кукли, моделиране с восък и пластилин, приложно изкуство (изработване на играчки, кукли и декор за театър, аксесоари за дома и различни видове игри и др.). От друга страна важен акцент във възпитанието в този период е извършването на различни битови дейности като месене на тесто и печене на хляб, сладкиши; прибиране на реколтата и нейното консервиране; чистене и пране; подреждане и украсяване на стаята и др.

Детето в училищна възраст има нужда да се упражнява, докато придобие сръчност във всичко. „Външните дейности винаги са вътрешна духовна активност. Колкото по-фина е активността,

толкова по-фино е и мисленето.” Поради тази причина постепенно към останалите видове творчески дейности се добавят и такива, свързани със свирене на флейта, плетене, шиене и тъкане, рисуване на форми. Творческата активност все повече се превръща в практическа дейност, която възпитава подрастващия в постоянство в делата и мислите, дава му възможност да опознае света отвъд абстрактните понятия и “събуждане за околния свят”. С наближаването на пубертета, детето все повече има нужда да се занимава с различни проекти, свързани с домостроене и земеделие, запознаване с различни занаяти и народни традиции, по този начин се създават връзки към всички области на живота. След пубертета младежите имат нужда да осъществяват собствени опитности в работилници по текстил и електроника, дърворезба и дървообработване, керамика и грънчарство. Заучават се основни способности като сръчност и мерене на око, събуждат се добродетели като точност, издръжливост и решителност. Да превърнеш представите си в план и да ги реализираш в изработеното, достига до границите, поставени от материала и боравенето с инструментите. В практическото учене корекциите произлизат от самите предмети. Възпитанието и педагогиката в тези години са насочени към това всяка практико-творческа дейност да отведе “към разбирането” на нещата и света. Важен аспект в този период е включването на младежите в различни видове бригади – например практика в гората, ферма, завод, фирма, социална институция.

7.3. Живопис – инструмент за постигане на вътрешен мир

Светът е пъстър. Всеки цвят има свой собствен език, действие, качество. Всеизвестно е, че работата с цветове е спокоен и хармоничен метод за справяне с най-превъзбуденото състояние. Ако някой е твърде гневен, той ще получи по-голямо успокоение и радост ако нанесе върху белия лист огнено-червен цвят, отколкото ако разбие един прозорец. Работата с водни бои и цветовете е идеален начин за изразяване на своите емоции и освобождаване от вътрешния гняв, особено при по-емоционалните деца.

Рисуването с водни бои „изхожда от цвета”, от диалога между нас и цветовете. Децата в периода 0-7 години много добре разбират езика на цветовете и за тях това е игра. Нашата основна задача на този етап не е да учим децата да рисуват правилно, а да създаваме

условия за преживяване на цветовете, което в по-късен етап ще се развие в творчество.

Техниката мокро в мокро е свързана с естествения импулс на детето да експериментира и играе с цветовете. Този процес позволява на децата да смесват цветовете и да наблюдават играта на водата - как тя се смесва с цветовете и какви форми се появяват. За 2-3-годишните при рисуването с водни бои е важно преживяването на радост от движението на четката и цветовете. Ето защо в този период е препоръчително да се използва именно рисуване с една боичка, съобразена със съответния сезон. За тях рисуването приключва след като свърши боичката и затова е нужно да им даваме толкова, колкото е нужно.

При 4-5-годишните се появява радостта от смесването на цветовете, от откритието, че при смесването на трите основни цвята – червено, жълто и синьо, се появяват други цветове. Те се стремят да експериментират с цветовете. Постепенно с приближаване на ученическата възраст, преди да започнат да рисуват, те вече имат представа за определения цвят, който искат да създадат, или нещото, което искат да нарисуват – дърво, дъга, небе и т.н. При техниката мокро в мокро не могат да се създадат контури и това дава възможност за създаване на образи и развитие на фантазията. Когато добавят една нова боичка, в тяхната фантазия възниква нова смислова връзка, която те след това развиват в рисуването. И накрая, когато приключат, те разкриват своя свят пред възрастния или друго дете.

Когато децата са имали достатъчно време да експериментират и изследват цветовете, можем да пристъпим към откриване на форми, възникващи от цветовете – планини, камъни, облаци, залежи, настроения в небето, растения, животни, чрез което съзнанието за първичните качества на цветовете продължава непрекъснато да се засилва. Формата трябва да възникне от цвета, ние го наричаме рисуване с „цветови петна“, което изисква силна концентрация и води до свързване на емоционалните качества на цветовете с определени психологически качества като различни видове настроения – спокойно и сдържано, силно и дръзко, студено и рязко, топло и сърдечно. Тук нашата роля е да подготвим преживяването на тези нюанси в емоциите, като разказваме „рисувателни истории“. Например: разказване на приказки,

легенди, басни и митове. Или измислени от нас истории за цветовете, произлезли от самия цвят и конкретната ситуация. Например можете да разкажете история за жълтия цвят, който се усмихва палаво и играе върху листа. Разпростира се и огрява по целия лист. Все едно иска да ти каже нещо. Усмихва ти се. Намигва ти с око и се шегува. Иска да общува. Един ден то среща синьото, което стои там в ъгъла и мълчаливо наблюдава. Протяга към него ръце. Или ако погледнете в листа на някое дете и искате да го окуражите да използва жълтото, можете да му кажете: „Виж, жълтото е любопитно и иска да изпълни, огрее със своята усмивка целия лист”.

Постепенно след навлизане в периода на пубертета децата навлизат в техниката „пластово рисуване”, което ги учи на търпение и издръжливост. За тази техника е нужна палитра, в която да се смесват боите, и време за наблюдение как се развива картината. На 16-17 години младежите преживяват света в неговата крайност „черно и бяло”. Те търсят подкрепа във възрастните, за да изпитат ентузиазъм и да развият волята за промяна, като търсят собствената си ориентация в света. Новосъбуденият интерес на младежите към другите хора в обкръжението им трябва да бъде засилен и подкрепен, иначе съществува опасност от деградиране и залитане в твърде крайни негативни лични чувства и преживявания. Необятното богатство на цветовете има освобождаващо и терапевтично въздействие, което помага душата да намери своята ориентация и да активизира волята на младия човек. Постепенно навлизат техниките с маслени бои. Нашата цел е да дадем възможност младежите да развият умението да правят преценки и да взимат решения. Боравенето с различни техники на този етап дава възможност младежът да наблюдава, експериментира и постепенно всеки да открие своя собствен стил; разпознаване на връзката между съдържание и форма, въздействието на използваните средства и техники за изразяване на своето собствено послание в творбата.

Трудно е да се опише колко голяма роля за бъдещето на човешкия живот играе развитото умение за чувстване на цветовете. Тук говорим за вътрешно богатство, а не за умение, което можем да вземем в ръце. Рудолф Щайнер казва, че целият свят се променя в очите на онзи, който се е научил да чувства и разбира езика на

цветове, не по интелектуален начин, а с дълбокото разбиране и усещане на същността на всички неща.

7.4.Рисуване с молив или пастели – инструмент за овладяване на вътрешното движение

Важно е да направим уточнението, че рисуването с цветове се различава коренно от рисуването с линия. Очертаването на форма говори за наличието на резултат, на нещо, което вече е стигнало до своя край и покой. Линията е пътя към формата. Линията представлява пътя на движението. Пътят на овладяване, задвижване и свързване с формата. Рисуването с линии е активен процес, „работа със себе си”, в който всеки може да изживее качеството на движението и да изрази своите чувства и емоции. Този вид рисуване се нарича „рисуване на форми”, при който се развива концентрацията, усещането за форма и сетивото за движение. Рудолф Щайнер казва, че рисуването на форми води до развитие на интелекта, но чрез действие и преживяване.

В периода от 0 до 7 години рисуването не се организира като отделно занимание. Валдорфското възпитателно изкуство изхожда от идеята, че децата отразяват в рисунките своя вътрешен свят – чувства и преживявания. Детската рисунка е като знак за тяхното развитие. Ако наблюдавате техните рисунки, можете да видите, че рисунките на деца в една и съща възраст в този период са сходни и имат значителни прилики. Децата трябва да имат достъп до моливи, маслени пастели и лист хартия по всяко време, за да могат да изразят своите преживявания и впечатления. Рисуването развива фантазията, сензорната и моторната система, вниманието и креативността, движенията и моториката на ръцете. Рисувайки със своето темпо, детето овладява съзнателно движението на ръката и по този начин създава основа за времето, когато ще се учи на писане.

В училищна възраст на преден план излиза изживяването на качеството на движението при рисуването на дадена форма. Рисуването на форми вече се организира като отделно занимание, което цели разгръщане на вътрешните възприятия и изразяване на вътрешното движение. В началото децата трябва да преживеят двете основни линии - права и крива, като ги търсят в пространството и рисуват прости форми. По този начин у тях се събужда усета им за форма. С усложняване на формите се цели

осъзнаването на пространството – да се научат да се ориентират и движат правилно в пространството. Чрез пространствено преживяване на симетрия, движение и контра-движение, повторение, засилване, се развива чувството за форма - способността да си представиш вътрешно пространството. Българските шевици могат да бъдат използвани в цялото им богатство и красота. Ето защо освен рисуване на форми с молив, тук можем да включим и занимания по бродирание или шиене. След навлизане в пубертета настъпва моментът, в който към рисуването се добавя и трети елемент – наблюдението. Това е особено важно, когато искаме да формираме способността за съждение. Тук например може да се дава за задача да рисуват постери или плакати за различни видове тържества, а в един дневен център – рисуване на дневния ритъм, празнуване на рожден ден или организиране на парти. Могат да се използват различни техники като колажи, щамповане, шаблони, монотип, цветни линогравюри, компютърна графика и др.

7.5. Моделиране – инструмент за развитие на волята

Моделирането с глина, восък, пластилин, сняг, кал, хартия играе важна роля във възпитанието, художествено-естетическото и интелектуално развитие на детето. Когато детето работи с някакъв пластичен материал и създава детайлите като сплесква, разтяга, овалва, това развива фината моторика и сръчността. Доказано е, че развитието на финната моторика влияе върху развитието на речта, координацията на движенията, паметта и логическото мислене. Когато детето се концентрира върху своето занимание, то се учи на търпение и постоянство, на проявление на волята да започне и довърши до края дадена задача, да оцени резултата и да изпита радост. Когато детето с двете ръце търкаля топката или змийчето, то тогава работят и двете полукълба, а това спомага за развитие на вниманието и саморегулацията. Когато детето моделира нещо, което само е измислило, тогава развива въображението, творческите способности и образното мислене.

Работата с глина, восък или пластилин влияе на нервната система, психическото и емоционалното състояние на всяко дете в групата, което спомага за подобряване на здравословното му състояние. По време на заниманието можете да постигнете пълна хармония както в групата, така и във всяко дете поотделно, защото при моделирането се развива взаимодействието на ръцете, които

заедно образуват едно вътрешно пространство. Важно е да уточня, че тук не боравим с парченца глина и тяхното слепване тук и там, а се работи с цяла буца, което чрез натиска и контранатиска се изменя и оформя. Ритмичните и повтарящи се действия намаляват възбудимостта и раздразнението и успокояват дори и най-агресивните деца. Често в моята практика при работа с глина моля и уча децата да работят в пълна тишина. По този начин всяко дете остава само със себе си и има възможността да изживее наладата и радостта от процеса при допира и моделиране на съответния пластичен материал. Това дава възможност за невербално изразяване на емоции, в това число и негативните; преодоляване на вътрешните конфликти и противоречия; справяне с болката, злобата, гнева, тревогата.

Моделирането с различни пластични материали е свързано със сетивото за допир и развитието на усета за форма. Това помага да се научиш да възприемаш съществуващия свят такъв, какъвто е, дори да приемеш неговите несвършенства.

7.6. Приложно изкуство и занаяти – инструмент за създаване на „живи мисли“

Организирането на занимания по приложни изкуство и занаяти дава възможност на децата да придобият житейски умения, да се свържат и развият своята идентичност с даден бит и култура, да развият живото мислене. Важно е да се осъзнае връзката на движението на крайниците, сърчността и практическите умения на ръцете за развитието на гъвкавост на идеите и мислите, за способността за вникване в същността на нещата. „Знанието и разбирането, придобити с „учене чрез правене“, позволява на младежите да се радват на чувството от постижението, което ще поддържа през целия им живот интерес към сътворения свят.“

Важен принцип е обвързаността на изработвания предмет с обикновения живот на хората, както и наличието на достатъчно време за усвояване на даден занаят или изкуство. Нека вземем например работа с вълна – децата трябва да преминат през всички етапи при взаимодействието си с нея и изграждане на усещането за нейните качества и произход. Например на 4-5 години децата развият тактилно усещане за нея, като правят джуджета за игра, пълнят възглавнички или мартенички. По-късно те разбират, че вълната идва от овцете, и се запознават с преденето, което води до

образуване на нишка. В един момент, когато вече са пораснали 15-16-годишни, те могат да се включат в тъкането или създаването на картини от вълна, защото вече са придобили широко разбиране за вълната. Ритмичното повтаряне на движения и упражнения по време на работа върху подходящи за възрастта на децата задачи спомага за засилване на волята и развитието на мисленето. „В ръчната работа и занаятите формиращите качества за горе/долу, тежък/лек, светъл/тъмен, вътре/вън съставляват основната работа на децата от всички възрасти.” Важно е да се изучава произходът и производствените процеси на различните материали, които се използват в заниманията, а където е възможно - и необходимите умения за това. Това обаче трябва да е дълъг процес (а не суха лекция) – да се започне с подражанието от 0 до 7-годишна възраст, да премине през упражнението в училищна възраст и да достигне до изграждане на вникване в свойствата на използваните материали и необходимите техники, както и до събуждане на социалното съзнание за работа с другите в младежка възраст. „Практическата и теоретичната работа с различните материали ще помогнат на младежите да обучат техническите си мисловни способности и да осъзнаят по-добре жизнените си процеси в природата. Това ще им помогне да се научат да изобретяват, да планират и организират процесите и да развият подходящо критично поведение като потребители. Подобна работа ще играе роля също за развитието на личността им, за по-нататъшното им техническо образование и решението им към каква професия или занятие да се насочат по-късно.”

Децата трябва да имат възможност да работят с различни материали – текстил, дърво, метал. Например на 6-7 години децата се учат да плетат с пръсти, а на 8 – с куки. При овладяването на тези умения, децата могат да изработват дрехи за себе си и за другите, например шалове, шапки. В пубертета те могат да стигнат още по-далеч и могат да ушийт риза, панталон, рокля на шевна машина. Разбира се, момчетата, особено в годините преди пубертета, изпълняват задачи, които изискват прилагането на физическа сила - производство на кожа, плетене на кошници. Уважението към изходния материал, употребяването на рециклирани материали, са първите стъпки към индивидуалната отговорност за създадените неща, околната среда и изобретателността. Например могат да

бъдат използвани стари платове за изработване на кукли-играчки, кофички за засаждане на разсади или създаване на саксии, стари платове за обличане и създаване на албуми или аксесоари за дома и бижута. За тийнейджърите от двата пола могат да изглеждат интересни и вълнуващи занимания, свързани с плетене на кошници, строене на къщи, техники като батик и ембосинг, работа с картон и книговезство и т.н.

За да се научите да изработите нещо от текстил или дърво, са нужни определени усилия на волята. Това се свързва с освобождаване на натрупана в детето енергия и не е случайно, че в нашия проект децата взеха активно участие на всеки етап от изграждането на Градината на сетивата. Децата трябва да работят по своя собствена воля, а не да бъдат принуждавани. Ако заниманията с приложно изкуство и занаяти са обърнати към живота и се изхожда от потребността на нещата в живота, то тогава по естествен начин се събужда интересът към съответните занимания. Тук не става въпрос да се откажете при първия отказ на детето да се включи в заниманието. Дайте му време да се включи. Нужно е да сте постоянни и да създадете ритъм. Вие присъствате и направлявате процеса. Няма как детето да иска да се занимава с батик или да реже с трион, ако то не види този процес от началото до край и не преживее радостта от създадения предмет. Важно е да ги оставите да направят толкова, колкото могат – не е важно това да е художествено издържана творба, вашата задача е да го подкрепите да реализира своя собствен замисъл.

7.7. Театър, музика, приказки – живите думи – инструмент за нравствено възпитание

Способността да изпиташ радост, състрадание, съчувствие, е в основата на едно нравствено възпитание. Изграждането на социални умения става чрез създаването на среда, в която децата да наблюдават, преживяват и подражават на социален опит. Това изисква подвижно мислене, а то се опира на картинни понятия и общуване чрез образи. Социалното взаимодействие изисква развитието на способност да чуеш и разбереш другия, да умееш да изразяваш и защитаваш собствените си възгледи без да нараняваш другия; да приемеш различието и да общуваш с душа. Именно живите думи, идващи от човека към човека, в нашата епоха на технологичен и информационен прогрес може да се превърне в

ефективен метод за възпитание на социална личност, притежаваща ценностни и морални качества.

В периода 0-7 години приказката заема особено място в живота на детето и тя играе важна роля в нравственото възпитание, развитие на въображението, обогатяване на речника, развитието на чувствата. Тези "звукови картини" представят ясни образи пред детето и то може да живее в тях до степента, до която е емоционално готово. Това изисква ние, възрастните, да внимаваме как разказваме приказките на малки деца. В сайта „Фейландия” Кристина Натъл дава много ефективно упражнение: Опитайте се да кажете на глас: "Голямата черна мечка ходи тромаво в гората." Първият път със силен акцент върху гласните, а втория - на съгласните.” Сигурна съм, че самите вие усетихте разликата.

В този период приказката се разказва устно с движения или чрез театрални импровизации. Слушайки дадена приказка, децата рисуват „в себе си” картини и образи, които спомагат за развитие на въображението. Но от време на време е нужно тези вътрешни образи да бъдат обогатени с външни образи и това е ролята на театъра. Чрез приказките и театъра се цели децата да се отворят към другите и да започнат да общуват помежду си, като приемат своята уникалност и различията на другите. Театърът и приказките развиват и образват, подкрепят и освобождават детските емоции. Театърът и приказките са уникален начин, по който децата могат да дадат име на дилемите, обитаващи техния вътрешен живот; да търсят решения и полезно отношение към света и другите. Чрез техники от интерактивния театър и приказките, ние създаваме приятелска и забавна среда, където гласът на детето е чул и уважаван, а отговорите се намират с лекота.

В периода между смяната на млечните зъбите и 9-10-та година, децата се учат най-добре чрез описателни и образни картини, тъй като това, което децата получават от вас в този период, ще продължи да живее и да се развива в техните умове и души по един естествен начин в продължение на целия им живот напред. Вие трябва да разказвате с подходящо настроение и когато децата чуят приказката, да почувстват всеки детайл в нея и да заживеят с нея, за да я преповтарят вътрешно в своите души. След 10-та година важна роля в живота на детето започват да имат любящите авторитети и идолите, затова от тук нататък историите, легендите, митовете за

велики герои, исторически личности и събития, ще бъдат основа за нравственото възпитание. Социалният опит се пречупва през техните подвизи, дела и творчество.

Театрални представления придружават детето от ранна детска възраст до завършване на училището. В детска възраст ние, възрастните, играем пред децата театър с кукли, при който действащите кукли предизвикват усещането за вътрешно движение и живо мислене. Важно е при театъра с кукли всичко да е просто, многообразно и недовършено. Когато създавате куклите и декора за театрите, използвайте естествени материали и избягвайте детайлите, дайте възможност децата сами да се досетят кой е образът. Театърът в училищна възраст е сцена, която дава възможност да се покаже голямо разнообразие от творчески способности на децата и натрупване на социален опит. Театърът помага на детето да пресъздаде цялата многоизмерна картина на света в динамика и отношения, за да се образува един цялостен възглед за света. В крайна сметка всеки трябва да има възможност да се включи в постановката. Театралната дейност все още няма възрастови ограничения, но в съответния театрален проект възрастният е този, който отчита възрастта, компетентностите и възможностите на всеки един участник.

Музиката оказва значително влияние в интелектуалното, емоционалното и волевото развитие на детето от най-ранна възраст до навършване на пълнолетие. Музиката дава възможност на детето да намери вътрешно душевно равновесие, укрепва здравето, развива комуникативността. Главната задача в заниманията с музика е въздействието върху духовния свят на детето. Чрез пеене и движение се възпитава активно слушане. Свирането на различни инструменти тренира волята. Груповата работа – хорово пеене или свирене, е важна за развитие на социално чувство.

Българският бит и култура притежават богатство от музика, песни, приказки и танци. Използвайте това богатство за нравственото възпитание и формирането на социални личности.

В заключение

Важен въпрос, който си поставяме през цялото време: Какво е заложено в човека и как можем да го развием, за да проявим всички негови качества, компетенции и възможности. В основата на антропософския възглед за възпитанието стои хармоничното

развитие на тялото, душата и духа. Това невинаги е лесно да се постигне, особено в тези дни, когато фокусът е върху умствените умения и способности, и физическият труд се разглежда като необходимо зло. Така че днес повече от всякога е важно към интелектуалното развитие да се развиват социални и практически умения. За децата, които растат и живеят без родители, това е от първостепенна важност. Само при хармоничното развитие на личността, тя може да действа свободно и независимо.

8. Темпераментите - ключ към разбирането на потребностите

Юлия Пъшкина

„Това, което застава между наследствената линия и линията, която представлява нашата индивидуалност, е намерило израз в думата темперамент. Това, което срещаме в темперамента на човека, е в известно отношение нещо като физиономия на най-дълбоката му индивидуалност.“

Рудолф Щайнер

8.1. Увод

В психологията думата „темперамент“ се определя като съвкупност от устойчиви индивидуални психични свойства, определящи динамиката на психическата дейност на човека и оставащи относително постоянни при различни мотиви, съдържание и цели на дейността. Дълги години в психологията учението за темпераментите се отхвърля като остаряло, въпреки че във всекидневния живот още от древността хората са правили опити да разработят типология и да обяснят различните характерни особености и начини на поведение на човека. Гръцкият лекар Хипократ разделя използваните и днес понятия за четирите основни типа характери - сангвиник, холерик, флегматик и меланхолик, като ги описва с „преобладаващата в организма течност“ кръв, жълта жлъчка, лимфа и черна жлъчка. Днес в повечето изследвания на поведението на детето, темпераментите се описват като компонент, който стои между физическите и психологическите процеси в

етапите на развитие.

Тук бих искала да разгледаме темпераментите и тяхната роля във възпитанието и самообучението, която ни представя Рудолф Щайнер. В основаната на своето учение за четирите темперамента, той поставя своята концепция за трисъставния човек, който се състои от тялото, душата и духа. За Рудолф Щайнер темперамента на човека е комбинация от два потока. Темпераментът стои по средата между това, което човек е наследил от баща, майка, прадеди (т.нар. наследствена линия) и това, което той носи като индивидуалност, „най-съкровената духовна сърцевина на човешката същност”. Физически-телесният поток прониква в душевно-духовния поток така, както жълтата боя навлиза в синята.

Темпераментите не се проявяват в „чист” вид. Във всеки човек се преплитат черти от всеки един от тях, но характеристиките на един или два от тях преобладават. Разгледано по този начин, темпераментът отразява същността на човека, която не може да бъде променяна, но развивана. Задълбоченото познание на учението за темпераментите ни дава възможност като възпитатели, учители и родители да намираме разнообразни методи и подходи в развитието на детето и формирането на неговата личност. Един от тях е основан на четирите темперамента и тяхното въздействие над децата. В своите указания за възпитанието на детето, Рудолф Щайнер ни насочва към това не да ограничаваме въздействията на характерните черти в един или друг темперамент, а да развиваме техните положителни качества. В наблюдението на начините, по които детето общува, играе, рисува в цветове и форми, ние можем да определим доминиращия темперамент у детето, заедно с това да разберем неговите потребности.

8.2. Темпераментите – огледало на човешкия характер

Детето сангвник – душата на компанията

Сангвникът е общителен, жизнерадостен, отворен и доверчив. Лесно се сприятелява с новите и непознати деца и проявява лидерски качества. Отрицателната черта в характера на тези деца – отсъствието на страх и безгрижие. На пръв поглед за родителите и възпитателите това е идеалното дете, но не винаги всичко е толкова просто. Децата сангвиници бързо губят своето внимание, скачат от една дейност на друга и не винаги довършват всичко до край. Техен жизнен елемент е ритъмът. Те отлично рецитират стихове и обичат

да римват, притежават богата фантазия и стават добри разказвачи. По време на занимание са готови винаги да ви помогнат - съдействат ти, когато загубиш или забравиш ритъма, като ти го напомнят. Те са стройни и тяхната походка е лека, все едно се носят във въздуха. Детето сангвиник в училище се отличава с добра успеваемост, но за постигането на високи резултати му пречи липсата на търпение и прилежност. Тези деца обичат подвижните игри – футбол, хокей, баскетбол, но заради спорта, а не заради постигането на резултати. При рисуването на форми линиите са нежни и красиви. То бързо повтаря линиите, но това не води до подобряване на формата, и ако детето проявява безгрижие, формите започват да стават по-плоски и то започва да губи своята ориентация в листа.

Особености във възпитанието

Както стана вече ясно, на детето сангвиник не му стига търпение и упоритост – за да развием тези качества е нужно да организираме възможности да чете повече книги, да работи с конструктори и пъзели, да се занимава с ръкоделие и игри, които изискват повече внимание и старателност. Но трябва да стане ясно, че детето сангвиник няма да се занимава с това само – то има винаги нужда от напътствията на възрастния – при четене, редене на пъзел, спортуване и постигането на резултати. Колкото по-силно детето обича възпитателя, толкова по-добре се получава. Хубаво е освен това да се редуват занятия с почивка. Колкото по-активно работи фантазията на детето при разглеждане на сменящите се картинки или гледането на театър с кукли, толкова по-съсредоточено е то в това занимание. Особено ако това може да достави радост на възрастния, когото то обича. Нужно е да се обърне внимание положителните качества като жизнерадост и позитивизъм да не се превърнат в повърхностност и непостоянство. В тази връзка помогнете му да разгледа в дълбочина даден предмет. Помогнете му да преодолее първоначалните трудности в изпълнението на дадена задача и след това то ще е готово да я завърши. При рисуването на форми давайте му да рисува тези, които имат ритмично повтарящи се детайли, но не безкрайни линии. Поощрявайте неговата целеустременост и старателност, като общувате с него и обсъждате детайлите, завишавате лека по лека своите изисквания. Общувате и се интересувате от неговите

приятели, случки в живота и кръжока по „рисуване“.

Детето холерик – движещата сила в компанията

Холерикът е активен, неспокоен, целеустремен и импулсивен. Той взима бързо решения, дори без да ги обмисли, но често са интересни и креативни. Настроението му бързо се сменя и понякога става агресивен. Тези деца обичат шумните групови игри. Те бързо запомнят информацията, но за съжаление бързо я забравят. Лесно се адаптират в нова обстановка, ето защо ходенето на детска градина и училище не е проблем. Бързо се навиват и уговарят да се включат в игри или играят с нова играчка. Трудно заспиват вечер и практически е невъзможно да ги сложиш да спят денем. Процесите в организма на детето вървят много бързо и това е свързано както със запомнянето на нова информация, така и с процесите на оздравяване. То пристъпва с жажда и страст към изпълнението на своите задачи, но ако срещне препятствия, с които не може да се справи, реагира много бурно, като мощен взрив. Телесложението е плътно, походката е твърда и решителна.

Особености във възпитанието

Организмът на детето холерик е изпълнено с енергия и задачата на родителите и възпитателите е да направляват тази енергия, като го включат в различни занимания – приложно изкуство, занаятчийство, работа в градина, спорт. Задължително е заниманието със спорт, като без значение е вида спорт, важното е да изразходва енергия и да бъде в екип. С това то насочва енергията си към развитие на лидерство и работа в екип, дисциплинираност и овладяване на своите движения. На холерика винаги трябва да му се дава възможност да развива своите физически сили и по този начин да бъдат направлявани в полза, а не вреда. Да цепят дърва, пилят, забиват гвоздеи, чукат камъни и т.н. - са подходящи занимания и не трябва много да се опасявате, че децата могат да се наранят. Полезно е на холерика да се дават такива занимания, които превишават силите му, за да разбере, че не е толкова всемогъщ, колкото се чувства. По същия начин му действат приказки и разкази за героични постъпки. Детето си мисли: «Това още не съм го направил». Разбира се, този извод детето трябва да направи само, само така той е действен.

Детето холерик трябва да има пространство, където може свободно да се движи, скача, бяга, търкаля. То обожават и е

задължително да се разхождате сред природата. Едва след разходката или физическите занимания, холерикът може да се съсредоточи върху задачи, изискващи внимание и прилежност - подготовка за училище, четене на книги, изкуство, игри. Търпението и детайлите са трудна задача за тях и в рисуването ще го познаете по грубите и удебелени линии, твърдото натискане на молива. Ако нещо не се получи от първия път, то бързо се отказва и го оставя. При провали то се ядосва, дори на себе си. Ето защо възпитателят трябва да бъде до него и да го направлява да остане спокойно дори по време на пристъпите на гняв. Холерикът очаква от възрастния енергично, но разбиращо поведение. То има нужда да обсъдите и анализирате с него поведението му на другия ден, когато вече се е успокоило. Разсъждавайте заедно върху книги или филми. Неговият стремеж винаги да е пръв можете да използвате, като му давате отговорни задачи – да бъде отговорник на екипа за сглобяването на градинските мебели, но не го изпускайте от поглед. Научете го да бъде търпелив към другите в екипа.

Детето флегматик – нашата съвест

Флегматикът е търпелив, предпазлив и външно спокоен. Те нямат нужда да изпитват спонтанност. Те преживяват, наблюдавайки какво се случва около тях. Изпълняват старателно и добре обмислено всяка задача. Детето флегматик ще познаете по това, че много старателно подрежда играчките и дрехите в гардеробчето си. По време на занимания то трудно се включва в групови дейности. Обича да играе с едни и същи играчки и настойчиво ще ви прикани да му разкажете една и съща приказка месеци наред. Дори ще ви се скара, че сте му дали друга лъжица, а не неговата, години дори. Флегматиците са по-скоро пухкави, с бавни движения и замечтан поглед. Ето защо при тези деца е необходимо оново и отново да предизвиквате реакции на сетивните възприятия, да ги учите да се заслушват във внезапните шумове и да наблюдават формите.

От тях растат възрастни, които обичат да правят целенасочени и добре обмислени неща. Флегматикът не обича да изразява своите емоции, затова ви се струва, че му е все едно дали е спечелил или не играта. Те запомнят правилата и рядко ги нарушават. Те предпочитат спокойните игри и могат дълго да редят пъзели и да строят с конструктори, да отлепят тапетите в стаята или да пълнят лехите с клони. Те се отличават с добър сън, но се събуждат трудно.

Особености във възпитанието

Децата флегматици са лишени от емоции, а ако ги проявят, то те са оскъдни – ето защо задачата на възрастните е самите те да излъчват положителни емоции и да се стремят да заразят децата с тях. Често в клас поглеждам в прозореца и казвам: „Какво прекрасно дърво е цъфнало в двора ни.” За да се развива любознателността у флегматика, е нужно да организирате ритъм, включващ редуване на разнообразни активности - разбуджане сутрин, измиване със студена вода, да не се разрешава да седи дълго на закуска, арт занимания, игри на двора, приказки, пикник или походи сред природата, посещение на цирк или зоопарк. С помощта на физически упражнения може да се развива ловкостта и подвижността – и колкото по-рано в детската стая се появи шведска стена, стена за катерене, въже и т.н., толкова по-добре.

Нито един човек не стои толкова близо до природата както мечтателното флегматично дете. Всичко, основаващо се на вегетативните функции на неговото тяло, ще се случва добре. Неговата добра памет, неговите способности към всичко, което може да бъде постигнато по пътя на повторните упражнения, неговата способност към музика и живопис, идват не от съзнателното желание на неговата индивидуалност, а се явяват продължение на неговите телесно-творчески сили. Нужно е да се направи едно уточнение, за да не се превърне „замечаността” на детето в бягство от реалността, е нужно флегматикът да бъде оставян не просто да се наслаждава на цветовете и формите, а да му бъде поставена малка, допълнителна задача, която да пробуди неговото съзнание и да го принуди да обмисля и размишлява.

„В играта флегматикът не може да бъде предоставен сам на себе си. От време на време с него трябва да се играе, старайки се да го «запалят», да го заинтересуват с играта, да ускорят темпа на тази игра. Ако по време на игра флегматикът се замисли, няма да навреди, ако силно го поздравят или достатъчно шумно го събудят. В такива моменти на «пробуждане» флегматикът е особено способен да разбере нещо, да постигне нещо. Известен е случай, когато учителят дълго и по няколко пъти обяснява нещо на сънното дете, а то гледа, но не вижда, слуша, но не чува, кима с глава, но нищо не разбира. Накрая възрастният губи търпение и извиква на детето или удря по масата. В този момент очите стават ясни,

верният отговор е готов - детето изведнъж всичко е разбрало! На равнодушното флегматично дете възпитателят не трябва отегчително да показва своята любов и участие, което ще бъде възприемано от детето като задължение, като разбиращо се от само себе си. Напротив, видимата флегматичност и равнодушие на възрастния ще му действат така, че то ще се стреми да преодолее своето равнодушие, особено ако то обича този възрастен. Събуждащото се за душевна топлина флегматично дете може искрено да обича, но не така неуравновесено-агресивно като холерика, а с постоянна вярност и привързаност.”

Детето меланхолик – мозъкът на компанията

Меланхоликът е напрегнат, сдържан, затворен, отличава се с дълбочина и разсъдливост, нетърпеливост. Той също се слави със своята стройна фигура, но за разлика от сангвиника, неговата походка е скована и бавна. Отличителна черта на меланхолиците е добре развитата интуиция, но те растат неуверени, много трудно приемат новата информация, при това бързо се уморяват и разконцентрират. Меланхоликът не обича промените, затова трудно се адаптира към ходенето на детска градина или училище и поради тази причина може дори да се разболет, симулирайки симптоми, които са забелязани у възрастните. Предпочита да стои и общува с възрастните, отколкото с децата. Меланхоликът трудно можеш да сложиш да спи, но на сутринта е готов за активни действия. Той изразяват една противоречивост – от една страна гледа на света с радост, а от друга изглежда тъжен. Той обича тишината и спокойствието и говори много тихо и монотонно. Такива деца рядко проявяват спонтанност. Те са по-скоро склонни към размишления и трудно се освобождават от своите чувства.

По време на заниманията те са спокойни и ви се струват леко равнодушни, но ако погледнете по-добре, ще видите, че те са много концентрирани и внимателно слушат. Техният интерес трябва да бъде провокиран чрез подробно разглеждане на даден предмет от различни ъгли. След това да бъдат оставени да размишляват върху това. Те сравняват и правят съждения и накрая ви изненадват с дълбочината на направените изводи. Тези деца се нуждаят много повече от внимание и признание на свършената от тях работа, която те изпълняват с голямо старание и по правилата.

Опасността тук е от затвореност от света и достигане до

неговата крайност – социална изолация. Ако вие успеете да накарате богатството на вътрешния свят на детето меланхолик, характеризирао се с дълбочина и устойчивост на чувствата, да излезе навън, тогава детето ще развие качества като състрадание и съчувствие към другите.

Особености във възпитанието

Детето меланхолик трудно се включва в групови занимания, но ако успее да преодолее себе си, то с удоволствие се радва и играе заедно с другите деца. Помогнете му в този процес, като му помогнете да се включи в играта, научете го да се запознава с другите и можете дори да потренирате първите фрази. Убедете го, че неуспехът не го прави по-лош от другите.

Детето меланхолик е лесно обидчиво, ето защо при общуването си с него трябва да стимулирате споделянето на чувствата и проблемите. Ако все пак се наложи да го критикувате, направете го по-меко – без крещене, обвинения и заповеди - в противен случай това може да доведе до затварянето на детето към другите, дори и към родителите, което в бъдеще би създавало сериозни проблеми в училище и на работното място.

Детето меланхолик има нужда от противоположности, от онези форми, които да свързва една с друга. Ето защо често на тези деца има се дава да рисуват симетрични форми и те са богове в изпълнението на подобни задачи. Той е малък егоист, иска да се чувства в центъра на вниманието. При всички положения детето меланхолик трябва да чувства достатъчно топлина и подкрепа, за да не се натрупват затруднения и да не се фиксира върху тях. На такова дете му е необходим човек, на който може да се довери напълно. Една добра приветлива дума и сърцето и доверието на детето меланхолик са завоювани.

Много душевна и духовна храна изисква детето меланхолик. При обучението е необходимо да се избират такива приказки, истории, биографии, които вълнуват, заставят го да забрави за собствените си проблеми. Когато възрастният разказва на детето за това, което сам е преживял или каквото са изпитали хората, които то познава, това действа лечебно и смекчава детската меланхолия. Дори с охота изпълнява малки услуги, ако чувства, че те ще смекчат нечийи страдания. В началото може да е трудно да преодолее своето смущение и плахост, но когато бъдат преодоленни, то нежно ще се

грижи за болните роднини.

8.3. Заключение

Както казахме в увода на тази статия, трудно е, а дори и невъзможно да промениш характера на човек. Всеки притежава силата да контролира своите негативни качества, при това да развива и култивира положителните. И в това се заключава главната роля на възпитатели и родители. Щайнер дава насоки на учителите как да работят с темпераментите на децата при грижата за тях, при тяхното възпитание и формиране като личности.

„**Сангвиникът** трябва да бъде възпитан да развие любов и привързаност към една личност.

Холерикът трябва да бъде възпитан в уважение и почит към постиженията на личността.

Меланхоликът трябва да бъде възпитан в сърдечно съчувствие към чуждата съдба.

Флегматикът трябва да бъде убеден в предимството да споделя интересите на другите.“

Същите принципи са приложими и към това как ние възрастните се отнасяме един към друг. Насоките за това как да подхождаме към децата съдържат в себе си и полезни стъпки към нашето собствено възпитание като възрастни. Трудно е да променим един навик, но ако искаме да възпитаваме социални и отговорни личности, е нужно първо да променим себе си. Да бъдем отворени към идеята, че да възпитаваш и образоваш деца, означава да възпитаваш и образоваш себе си.

9. Значение на конституционалните типове

Зорница Вълкова

Още един щрих към опознаване на човека добавят т.нар. конституционални типове.

Човекът е същество, което винаги се опитва да намери и запази равновесно, устойчиво състояние спрямо външния свят и спрямо себе си. Вече стана въпрос за салутогенезата, която е свързана с постигането на устойчивост на три нива - телесно, душевно и духовно, благодарение на които се постига здравето, стабилността,

възможността да се оцелява и да се надмогват дори най-тежките житейски изпитания.

Именно в посока постигане на устойчивост, равновесие в света, са насочени и трите основни душевни сили - мислене, чувстване и воля. Разгледахме преимущественото развитие на всяка от тях през трите главни периода на детството (част 3). Тук стигаме обаче до тяхното функциониране в общата система, до възможността им поотделно и заедно да постигнат такава относителна стабилност, че да обезпечат здравето развитие на детето и вписването му в света. Дали има крайност в някоя от характеристиките им или крайностите успяват да се примирят - това е важна част от характеристиката на личността.

Ще разгледаме една по една три двойки противоположности, формиращи 6 конституционални типа.

В системата на главата, която преимуществено е свързана с мисленето, стремежът е да се запази сравнителна стабилност между два процеса: забравяне-запомняне. От една страна забравянето е неспособността да формираме траен и пълен спомен. От друга това е пречка за ученето в широк смисъл - не само като академични постижения, а като овладяване на езика, нови знания за живота, концентрацията върху нещата и довеждането им до успешен край. Запомнянето пък е свързано със способността да се съхраняват спомени до невъзможност те да отшумяват, да избледняват, да бъдат забравяни. Можем да си представим тези два процеса по следния начин: крайността в забравянето - като пробит съд, в който постоянно се излива вода, но тя изтича през дупките; крайността в запомнянето - като препълнен съд, от който не може да се излее нищо, така че в него не може да бъде налято или дори долято нещо различно.

Колкото е по-близо до един от двата полюса, толкова по-големи затруднения се очаква да има детето в това направление - в единия случай то забравя, спомените потъват много бързо и силно, което води до тяхното изчезване, разтваряне. В обратния случай съзнанието „зацикля“ върху определен мотив, спомен, изречение, което води до неспособност споменът да се разтвори, да потъне в несъзнателното докато отново не бъде извикан.

Внимателното изследване на двете тенденции показва, че зад крайностите на запомнянето и забравянето стоят два други процеса:

-зад забравянето - латентен гняв;

-зад невъзможността да се забрави - латентен страх.

В системата на гърдите (чувствата и емоциите) наблюдаваме друга двойка противоположности: прекалена душевна отвореност, ранимост - прекалена душевна затвореност. Здравословното положение не се намира в някоя от тези крайности, а в редуването на отвореност и затвореност в зависимост от ситуацията.

Системата на крайниците (и свързаната с тях воля) се явява носител на последната двойка противоположности: забавеност, мудност в движенията, от една страна, и свръхактивност, от друга.

Най-добре можем да си представим тези 3 двойки противоположности като осъзнаем, че всъщност единият член на всяка двойка чудесно може да се илюстрира като точка - концентрирана, свита, затворена, а другият член - като кръг - отворен, разширяващ се, разпръскващ се.

система	душевна сила	точка	К Р Ъ Г
глава	мислене	запомняме, невъзможност да се забрави	забравяне, невъзможност да се запази спомен
гърди	чувстване	душевна затвореност, изолираност	душевна отвореност, пропускливост
крайници	воля	забавеност, мудност	забързаност, хиперактивност

И отново, колкото по-близо е детето до средата между тези две тенденции, толкова по-успешно се вписва в света. Но оптималният вариант не е застинала точка, а е възможността да се проявява гъвкавост според ситуацията. В определени ситуации е добре да проявим тенденцията точка, за да съхраним силите си, да се "приберем" в себе си, в друга е напълно оправдано да позволим на тенденцията кръг известно време да вземе превес. Трудностите възникват тогава, когато липсва гъвкавост и особено когато това е съчетано с крайно състояние - или твърде голяма затвореност за света, или нездрава отвореност.

Начинът, по който се осъществява равновесието и движението между двойките противоположни процеси, е нещо много индивидуално и от него до голяма степен зависи социалното функциониране на човека. Това е валидно за целия живот, но през детството възможността да се влияе върху крайностите е по-голяма.

При двойката запомняне-забравяне:

Липсата на гъвкавост фиксира типа, крайността. Независимо от различните въздействия, паметовата способност остава на едно и също ниво. Така и по-важни, и по-незначителни случки, и по-важна, и по-маловажна информация остава запечатана. Човек се оказва задръстен с масивно количество форми, които не може да разгради, не може да пусне да се „оттекат“, да бъдат оставени да „заспят“. Един екстреман пример имаме при някои хора от аутистичния спектър, способни да запомнят от едно прочитане огромни масиви с информация, държащи също така на установения ред. Никаква промяна не е възможна и не е желана тук. Начинът за въздействие е чрез развитие на чувство за безопасност от страна на околните, вписването в общност, в която се чувства сигурност.

При другата крайност забравянето е до такава степен всеобхватно, че човек губи поглед върху своя жизнен път, живее несъзнателно и не може да се ползва пълноценно от натрупания опит. При деца от първия възрастов период това е свързано с трудности в усвояването на езика, след това в училищна възраст - с трудности в ограмотяването, в социалните връзки. Тук пътят е чрез използване на ярки образи, картини, които да впечатляват и затрогнат детето и по този начин то да ги запомни, да ги фиксира в паметта си.

При двойката душевна затвореност-отвореност: Крайността в отвореността прави детето изключително ранимо. Върху него въздействат всички стимули, идващи отвън, то не може да ги отсее по важност, всички те го засягат и проникват в душата му, без то да може да постави преграда. Целебно тук е внимателното съпровождане на детето и поощряването на увереността му, че може да се справя с нещата от живота.

Крайността в затвореността говори за трудности в свързването с обкръжението. Детето дори и да иска, не може да направи тази връзка, не може да се отвори душевно. То може дълго време да прекарва само и това, което се случва извън него, да не предизвиква

никаква реакция. Тук ролята на придружаващите е да се опитат да свържат детето със света, използвайки като начало природата. Стъпка по стъпка това дете трябва да усети водата, земята, топлината, вятъра, да пипне или усети всички тях. Така лека-полека то се учи да се отваря душевно, а голямата награда е отварянето към света на хората.

При двойката забавеност - забързаност в движенията: Крайната забавеност при едно дете ще се изрази в мудни движения, в бедна мимика, в провлачена походка. Това често се съпровожда със забавено развитие в подражанието, речта и мисленето. Често ги вземаме за умствено изостанали, без наистина да са такива, но ако не се подходи адекватно към тях, изоставането може да стане трайна характеристика. Най-важно е развитието на моториката - фината и общата. Колкото повече занимания с ръцете и краката, толкова по-благоотворно въздействие и намаляване на крайността.

Другата крайност тук - свръхактивността - се извява в хаотична и постоянна двигателна активност, без никаква осмисленост, без завършеност, без последователност. Структурирането на деня, въвеждането на ритъм, е целебното за такива деца. Задаване на външни граници и последователност в действията и поведението на възрастните - това е другото важно нещо.

Може да ви направят впечатления някои общи характеристики между проявите на нарушените базисни сетива и някои от конституционалните типове (например душевната отвореност, ранимост, с нарушеното осезателно сетиво, или пък нарушеното витално сетиво и свръхактивността). Това е въпрос, който всеки би могъл да изследва самостоятелно и би спечелил от това по-задълбочено познание за човешката индивидуалност. Въпреки че всеки човек балансира и в трите противоположности, неговото място сред тях е индивидуално. По-близо до центъра, до равновесието между тях или пък по-близо до някоя от крайностите - това добавя още цвят към характеристиката му, към специфичното у него.

10. Образът на човека - откриване на потребностите

Зорница Вълкова

Стигнахме най-после до изграждане на цялостен образ на детето или възрастния. Тук е особено важна една забележка, която трябва да имаме предвид - начинът, по който протича този процес при възрастните и при децата, е коренно различен. Ще започнем с възрастните.

„В нашата работа с възрастни ние сме в напълно различно положение. Ние всички помежду си трябва да сме наясно, че това вече е недопустимо – да наблюдаваме, да съдим, да диагностицираме отделната личност, дори при най-добри наши намерения и по най-добрия начин, по който бихме могли да го направим.“ (Карл Кьониг)

Това е една оправна мисъл при запознаването ни с един възрастен човек със специални нужди. В него ние трябва да видим не болния, не диагностицирания, а личност, на която трябва да помогнем да стане истински творец на собствената биография. Ние говорихме вече за трите сфери - живот-работа-култура, и само от тази гледна точка бихме могли да създаваме образ на това, което би могло да бъде постигнато във всяка от тях в персоналния план за бъдещето. Защото в този план човекът трябва да е главният автор и изпълнител. Останалите сме придружители, които го подкрепят и съпровождат. Да видим как може да бъде вписан в тези три сфери, е работа на екипа придружители заедно със самия човек. Да се намери мястото за живеене, за трудова реализация и за културен живот, се определя както от желанията на човека, така и от наличните условия. Поначало един новодошъл в социалната услуга получава възможност да придобие трудови навици и да извършва трудова дейност там, където има нужда от работна ръка. Трябва и да се отчита нуждата от помощ преди, по време на и след овладяване на трудовия процес. Това се научава при разгръщане на самия процес.

Този човек идва със своите интереси, понякога хобита или дори мании. Ако е израснал в институция в България, е много вероятно

да няма активни интереси. Тогава една от задачите на придружаващите го е да намери своя интерес. Това може да се окаже трудова дейност, може да се окаже някакъв вид изкуство или свободно занимание, но за да може да реши, че харесва нещо, човек трябва да го е преживял. От тази гледна точка създаването на възможности да бъдат преживяни различни неща от трите сфери, е също една важна задача.

Защо говорим за „образ“ на човека? За да открием какви са потребностите му, ние истински трябва да сме заживели с този човек, да сме го допуснали в себе си - в своите мисли, чувства и впоследствие - действия. Когато „живеем“ с някого в душата си, ние изграждаме в себе си неговия образ. Този образ не е абстракция, а е напълно конкретен - винаги можем да си представим как този човек изглежда, как ходи, как говори, неговите особени черти или навици. Изграждането на този образ е предпоставка за формиране на нашето поведение, отношение и помощта, която трябва да е дозирана - точно колкото е нужна и никога повече от нужното. Една по-голяма цел е постигането на максимална самостоятелност в действията и в правенето на избори в ежедневието и в живота като цяло. Това невинаги означава пълна самостоятелност.

Когато формираме образ на детето, процесът е съвсем различен и подробен. Основните стъпки са няколко и целият формирането на възможно най-подробен образ на детето, на неговата индивидуалност. Особено важно е този процес да бъде извървян от екип, а не от само един човек. Срещите на този екип наричаме *конференции за детето*. Те са посветени на едно единствено дете. За всяко следващо се прави отделна конференция.

През какви стъпки преминава изграждането на образ на детето и откриване на потребностите му:

1. Наблюдение и описание

Тук се опитваме да оставим „включена“ само системата глава, и то като процес на наблюдение, лишено от разсъждения, интерпретации и осъждане.

От опита с този метод на оценка мога да потвърдя, че тази стъпка в началото е особено трудна за участниците. Много от тях не могат да се абстрахират от симпатиите или антипатиите си, от нуждата да интерпретират това, което виждат, да разсъждават защо

детето изглежда така или прави онова, да разсъждават до какви последици е довело нещо и по какъв начин е променило това поведението на детето. А важното тук е човек да остане просто наблюдател и да описва само това, което вижда, нищо повече. Изглежда това изисква упражняване.

Когато това обсъждане се провежда от екип, големият плюс е, че всеки може да добави още нещо към общата картина и по този начин тя да стане по-цялостна и конкретна.

Какво включва тази първа стъпка, какви наблюдения съдържа? Можете да се водите от Приложение 2, част II, където са изброени динамичните индикатори за наблюдение. Вземаме предвид:

а/външен вид на детето, пропорции на тялото, развитие на частите му;

Описва се подробно, като човек „извиква“ картина на детето в съзнанието си. Най-добре е, когато екипът определи на кое дете ще е посветена поредната конференция, да се дадат няколко дни на всеки негов член за спокойни и внимателни наблюдения над детето. Това не е необходимо ако възрастните вече имат известен опит в това, когато са се научили да бъдат внимателни и наблюдателни. Наблюдението обаче трябва да е възможно най-дискретно и ненаатрапчиво. Не толкова количеството време трябва да се увеличи, колкото качествено да е по-добро, т.е. да е по-цялостно и съзнателно наблюдение. Ако човек е бил съзнателен в общуването си с детето, той може много по-успешно да направи описанието в подточка а/.

б/виталност - здраве, тонус, темперамент, навици;

Често ли се разболява детето, от какво, има ли хронични заболявания, как заболява - внезапно или постепенно, по какъв начин протича излекуването. Какъв е жизненият тонус - издръжливо ли е детето на физическо натоварване, лесно ли се изморява, има ли нужда от много сън и почивка.

Какви особено ярки навици има; обича ли да има ритъм или предпочита хаоса, промяната. Потиснато ли е често, меланхолично ли е, бързо ли се уморява при учене, бързо ли запомня, трайно ли запаметява информация.

Ако не можете да определите темперамента на този етап, не се притеснявайте - отговорите на горните въпроси ще дадат достатъчно добра картина на детето ако сте наблюдателни и участващи.

Темпераментът, разбира се, най-лесно се определя когато проявите му са крайни. Един силно изразен меланхолик или холерик не оставят никакво съмнение, докато децата с по-уравновесен темперамент са по-трудни за откриване. Все пак тук най-важно е да се отчете ако има крайност - тази крайност често води до проблеми в социалното функциониране и има нужда да се уравновеси чрез подходящи педагогически мерки, т.е. може да стои в основата на някакви затруднения. Затова е добре крайностите да се отбележат, но отново като факт от наблюденията, а не като интерпретации.

в/конституционални типове - как се движи детето в трите двойки противоположности;

И тук, както и при темпераментите, е добре да се обърне внимание само при крайност. Крайностите са най-информативни и не се основават на догадки. Всичко останало може само да замъгли картината, която се опитвате да изградите. Отбележете ако детето е крайно в своята хаотичност и двигателна активност, ако маниакално се е фокусирало върху нещо и отказва да допусне друго, ако е твърде чувствително и ранимо.

г/емоции, афекти, изразяване на симпатии и антипатии, начин на свързване с другите;

Опишете поведението на детето при ядосване, при умора, при конфликт; как изразява емоциите си, изразява ли изразена привързаност към някого или не, как я показва. По какъв начин се общува с другите.

д/роля в групата, начин на поведение, самоконтрол, интереси;

Как се държи самò или в група. Има ли изразени интереси. Интересите му индивидуални ли са или ги поддържа в група. Роля в групата - заема ли място на лидер или на изпълнител, страни ли от групата или е нейн инициатор. Умее ли да си поставя цели, да се мотивира и да ги постига. Привлича ли някого за помощ или предпочита самò да се справи...

е/развитие на базисните сетива;

Тук отново избройте изразени характеристики. Ако няма такива или не сте ги забелязали, важи същото - не разсъждавайте и не предполагайте, а продължете нататък. Конференцията за детето не е мястото, на което тепърва да изучавате особеностите на сетивата и техните прояви. Изисква се предварително и задълбочено да сте се занимавали с това, както впрочем и с темпераментите.

В никакъв случай не трябва да се пренебрегва слабостта на някое сетиво, например зрителното или слуховото (намалено зрение или слух), което вероятно всички знаят, но то трябва да се спомене и да допълни целия образ. Понякога нещо уж дребно може да се окаже по-важно от предполагаганото, затова не мислете кое е важно и кое маловажно. Ключът към успешното разбиране на нуждите е човек да остави предубежденията и преценката си за важността на фактите някъде назад и да допусне, че всичко изброено има своето значение.

ж/друго - тук се изброява това, което не сте намерили или не сте сигурни към коя точка по-горе да отнесете, но смятате, че е важно и допълва образа на детето.

Участниците в конференцията за детето правят максимално разширено описание на наблюдаваното в детето, при това обикновено започва един човек, а след като приключи по конкретната точка, другите допълват наблюдението.

Ще направя едно уточнение: това, че участниците се опитват да опишат и да изградят образ на детето, без да интерпетират и оценяват, е опит за обективизация. Но обективност не може да бъде постигната напълно, тъй като всеки човек застава по различен начин в света, заедно с това, което е, със своя опит, преживявания, характер. Дори безоценъчен, един процес на наблюдение веднага може да покаже различието между хората - един ще е забелязал и ще се е впечатлил от едно нещо, друго няма да е отчел, втори ще отбележи друго и т.н. Всъщност, конференцията, предназначена да помогне за откриване нуждите на детето, ще бъде извършена от няколко субекта, всеки със своята гледна точка и особености. Това означа, че образът на детето се изгражда всъщност от няколко субективни гледни точки. Това именно е най-ценното. Със своето субективно наблюдение, но спирайки всяка оценъчност, всеки участник дава своя принос за изграждането на този образ. Той не е машинално изграден именно защото всеки участник е там със своята субективност, с това, което е. Изненадващото е, че събирайки всички субективни гледни точка, образът на детето, който се получава накрая, е удивително пълнокръвен, богат и реалистичен.

Пристъпваме към втори етап от конференцията за детето:

2. Вчувстване

Тук наблюденията ми показват две неща:

-колкото по-добре е изграден образът на детето в първата част, толкова по-бързо, успешно и цялостно се преминава към тази част;

-хора, които по принцип имат добро самонаблюдение и са свикнали да анализират своите чувства и емоции, срещат по-малко трудности тук.

В какво се изразява това вчувстване: участниците в конференцията поставят пред себе си изграденият вече образ на детето, отново без интерпретации и оценки. Тук напълно изключваме мисловната дейност. Опитваме се да се поставим на мястото на детето, питайки се: „Как се чувства то? Какво преживява?“ Можем дори да затворим очи, за да можем изцяло да потънем във въпроса. Това е един екзистенциален въпрос, в същото време много интимен. Чрез своя опит за вчувстване, човек може да усети кардиналното душевно настроение или усещане на детето, кардиналната душевна нагласа, понякога - страдание или пречка, смут. Обикновено на този етап в резултат на процеса на емпатия ние сме в състояние да усетим един или няколко главни проблема в живота на детето. Те са свързани с неговата индивидуалност, лично негови. Не трябва да се прави пренос и нагласата на едно дете да се пренася механично върху друго в подобна житейска ситуация. Дори близнаците проявяват винаги смущаващи разлики в нагласите си, какво остава за останалите. Житейската ситуация може да е сходна, но начинът, по който се преживява това, е различен за всяко дете.

Не се изненадвайте от усещанията, които може да предизвика този етап - не са изключения например:

-физически усещания: болки в някоя част от тялото, тежест, напрежение, изтръпване, раздвижване...

-усещане на душевно ниво - вътрешна болка, притеснение, страх, несигурност, желание за бягство...

-макар и по-рядко, вчувстването може да предизвика някаква образна представа.

Това дава частично отговор и на въпроса от какво има нужда детето.

След като си дадете достатъчно време, изчакайки участниците да приключат, всеки споделя преживяното от него. Хубаво е някой да записва.

След това стигаме до последния етап:

3. Действие

Това е етапът, когато нашето мислене и чувстваване трябва да отстъпят място на волята за действие - какво да предприемем, за да помогнем на детето, от какви наши действия има нужда това дете, за да разгърне максимално своята съдба, за да се почувства у дома в този свят, как можем да подкрепим неговата развиваща се индивидуалност.

След като сме изградили образ пред очите си, след като сме се вчувствали, сега идва най-трудното, поне най-трудно ако не сме се упражнявали в това. Нужно е да се абстрахираме от всичко - както от мислите за детето, така и от картините, свързани с него, както и от това, което сме почувствали. Празнота - това трябва да постигнем със съзнанието си - да го изчистим от всичко, с което е било заето в предните два етапа. Тук въпросът е: „Какво мога да направя за това дете?“ Допускайки само този въпрос, се потапяме в тишина. Ако сме успели да постигнем това, някакъв проблясък, образ или мисъл, дори фрагментарна, ще изплува в съзнанието ни. Всеки споделя след това опитностите си. Това отново се записва и след това се обсъжда. Например на една такава конференция във втори етап стигнахме до следните преживявания на детето:

-един от участниците много силно визуализира как детето, което е клекнало, плаче, и не може само да се изправи, има нужда от подкрепа, за да заяви себе си в света;

-тъй като друг участник имаше сходно преживяване, но сякаш избутваше детето нагоре,

-а трети участник визуализира индивидуалността на детето като яйце, като затворена за света система, която се пропуква леко,

имайки предвид меланхоличния темперамент на детето и как се усеща смазано от едрото си тромаво тяло, как за миг не се усмихва (до което стигнахме през първи етап - наблюдение),

преминавайки през трети етап, в резултат на появилите се в участниците образи и мисли, стигнахме до това, че детето трябва да „излезе от черупката си“, но тъй като само няма сили да го направи, трябва да му помогнем да намери радостта в живота, нещо, което да го „издърпа“ навън и да го накара да пожелае да се срещне със света. Обсъждайки, стигнахме до извода, че детето има нужда да се грижи за някого - в случая кученце. Кучето стана връзката на детето със света, донесе му радост и задоволи силната потребност да се

грижи и да отговаря за някого. То му помогна да излезе от своята затвореност и да направи връзка с други стопани на кучета. Разбира се, това не беше единствената мярка, а една от общо четирите.

Конференцията за детето не отменя прилагането на различни психологически и педагогически методики за изследване, но те не трябва да се смесват по време на конференцията. Те са отделни методи, чиито резултати също можете да използвате впоследствие - това решава вашият екип. Но давайки стъпките за провеждане на конференцията, го правя, знаейки ползата от нея:

- екипът се сплотява, особено ако успее да постигне ритмичност в срещите, например всеки четвъртък в 14,00 ч.

- изострят се наблюдателността и вниманието към детайлите на всеки отделен участник

- човек започва да опознава себе си по-добре чрез участието и равнопоставеността си;

 - развиват се емпатията, разбирането, уважението

- човек е готов да разбере и преживее индивидуалността не като абстрактното правило, че индивидуалността е важна, а като действителна различност и уникалност на всеки;

- нуждите на детето не се оценяват технически и безпристрастно, а с живото душевно участие на всеки;

- по този начин се засилва вътрешната връзка между придружаващите и децата, с които ги среща работата им;

- ражда се по-голямо доверие, а това винаги оказва благотворно действие и върху възрастните участници в конференцията, и върху децата, за които се отнася тя.

Това е метод на антропософската лечебна педагогика и като такъв изисква себеотдаване, доверие в другите и уважение.

Имайте предвид и следното - разгледаният начин за откриване на потребностите засяга едно много дълбоко ниво на функциониране на индивидуалността на детето и базисни, както казах преди това - екзистенциални негови потребности, такива, които стоят в основата на много от неговите прояви, характеристики, особености на поведението. Много често това, което виждаме в детето в неговото ежедневие, е само отглас на тези основни негови потребности. Ние предприемаме някакви мерки, прилагаме някакви методи за намаляване или промяна на дадени прояви, но правим обикновено това доста повърхностно. Това е като да лекуваш

следствието, а не причината. От тази гледна точка методът за откриване нуждите на детето, посочен тук, дава базисната ориентация, засяга причината.

Наясно съм, че една статия не е достатъчна, за да може човек и да се мотивира, и да проведе напълно нов метод за откриване на потребностите. Но е важно да се опитва, а вече има и допълнителна литература по въпроса.

Що се отнася до оценката доколко средата е наистина включваща, отново се вземат качествени показатели (Приложение 2, част I), които се обсъждат от екипа за конкретното дете и неговото място в тази среда. Не се притеснявайте да изградите собствен начин на работа на екипа си. Каквото и да правите, важното е в основата му да стоят искреното уважение и интерес към индивидуалността на детето. Тогава няма как да сбъркате.

ЧОВЕКЪТ И ПРИРОДАТА

11. Градина на сетивата - идеята и нейният

СМИСЪЛ

Галина Вълчева, Зорница Вълкова

Преди да поговорим за идеята на градината на сетивата, нека първо да видим защо избрахме тя е да е био. В никакъв случай не сме се водили от модните тенденции, а от дълбокото ни убеждение, че именно това е пътят в днешно време - осъзнаване ролята на човека за природата и равновесието в света.

Какво предлага една био градинка:

съобразяване с природно-космическите закони;

разумно използване на ресурсите без да се експлоатират и без да се разхищават;

органично вписване на човека в годишния кръговрат;

постигането на чиста и поради това качествена продукция;

укрепване на връзката човек - жива и нежива природа.

Биологичният възглед е цялостна гледна точка към живота и мястото на човека в света.

* * *

Опирайки се на знанието за 12-те сетива, Градината на сетивата придобива съвсем различно звучене. В нея може да се постигне ритмичност, особено важна за развитие на едно от базисните сетива - виталното; може да се постигне връзка с времето - минало-настояще-бъдеще - чрез смяната на сезоните, разстежа, развитието и умирането на растението. Не на последно място двигателните умения - от най-грубите до най-фините, получават тласък с работата в градината, изискваща изпълнение на най-различни по сложност и вид задачи. Осмислеността на тези движения е най-целебното в случая. Не безмислени, безрезултатни, а напротив - дълбоко смислени, протичащи във времето, постигащи резултат. Детето вижда, че от участието му се получава нещо прекрасно. Докосвайки всичко това - земята, водата за поливане, инструментите, растенията, това му помага да придобие важна опитност и да намери своето място в света. Чрез съвместните дейности пък се развиват социалните сетива, които подпомагат комуникацията и взаимодействието с другите, общуването на Аз с Аз.

Градините на сетивата през последните години придобиха известност и в България. Обикновено теоретиците включват във въздействието им познатите 5 сетива, но както видяхме, изграждането на такава градина има много по-всеобхватно въздействие не само върху сетивата, а чрез тях - и върху личността на участниците, върху качеството на взаимоотношенията между деца и деца, деца и възрастни, възрастни-възрастни. Но наистина се тръгва от сетивата.

Лично да пипнат всеки инструмент, лично да забият пирон и лично да сглобят скарите за алеи - това даде на децата неподозирано самочувствие, успя да култивира до такава степен движенията им, че с всеки изминал ден ставаха все по-сръчни и работеха все по-дозирано - където беше нужно, удряха силно, където беше нужно - слабо, под наклон и т.н. Същото се отнасяше и за останалите дейности. Това фино усещане се придобива само чрез двигателна опитност. Това включва и способността за подражание. Имаше деца, които в началото не можеха да подражават на показаните от нас действия, но колкото повече време минаваше, толкова по-внимателно се заглеждаха те в чуждите действия,

толкова по-съсредоточено се опитваха да ги възпроизведат. Хубавото в градината е, че тя е непрестанен източник на подобни задачи - в нея винаги може да се прави нещо, за да се поддържа или обновява.

Деца, които имаха изразени трудности с виталното сетиво, получиха възможност да приведат в ред своята хаотичност. Удивително, но такива от тях, които не можеха да задържат вниманието си повече от 4-5 мин., сега часове наред и с голямо удоволствие помагаша. След като приключи целият процес и разглеждахме заедно снимките, документиращи го, всички бяхме удивени от разликата в децата - сега бяха някак по-зрели, по-спокойни, по-уравновесени и с едно ново самочувствие, че могат да се справят с много неща.

Относно емоционално-родствените сетива (зрение, вкус, обоняние, топлина) в добавка и сетивото за допир, планирахме много внимателно как да изглежда градината и какви растения да засеем/засадим:

За развитие на тактилните усещания подбрахме растения с различни на допир листа, стъбла, цветове (напр. мъхестото заешко ушенце, бодливата шипка, бодливата зеленика, ягоди, лук и др.)

За стимулиране на зрителното възприятие включихме растения с различни на цвят листа, плодове и цветове, които цъфтят и дават плод през различно време, за да има в градината цвят и плод постоянно.

За обонянието различните билки, подправки, цветя и плодове внесоха своята различност и уникалност (мента, маточина, лайка, исоп, къри, градински чай, момина сълза, зюмбюли, касис и др.).

За вкуса прибавихме различни по сладост, стипчивост, горчивост и лютивост плодове и зеленчуци.

Топлинното усещане можахме много ясно да включим при компоста, който е най-горещата част в една градина. Това, че изграждахме градината през три сезона, също беше много важно за децата и младежите - да направят разлика какво се случва с растенията когато е топло, когато започне да застудява или студът се задържи трайно.

Слуховото сетиво получава също възможност да се прояви. Различните видове растения издават различен шум от вятъра, също така и в зависимост от неговата сила. Упражнения по наблюдение и

възприятие помагат на децата и младежите да направят връзка между силата на вятъра и въздействието ѝ върху растенията. Различната настилка - на места дървени скари, слама, пръст, пясък, камъни, също дава възможност да се направи и тактилна, и слухова разлика при вървене.

Запомняща беше опитността да работим в градината по време на силен непрестанен дъжд в продължение на 4 дни. Тогава „градинарите“ имаха възможност да преживеят едно интегративно възприятие, тъй като градината изглеждаше напълно различно в сравнение с предишните работни дни. Сега газехме в локви, товарехме в дъжда, заравнявахме в мокрото. Появиха се червеи. Звукът от стъпките ни беше различен и много интересен за децата. Усилието да вървим в калта също им допадна - приеха го като предизвикателство. Въпреки че имахме ръкавици, не едно от децата ги махна, за да пипне и усети мократа пръст с ръцете си.

Интересен сетивен кът се оформи около водното огледало. Притегателен център за насекомите, около него непрестанно се чуваше жужене, бръмчене. Падащите във водата листенца, сламки, цветове допълваха картината и предизвикваха децата да експериментират. Забелязвайки различната степен на потъване на различните материали, те окриваха нови и ги слагаха във водата. Така сами стигнаха до извода, че колкото по-тежък е предметът, толкова по-лесно потъва.

Разбира се, стремежът да направим градина на сетивата е неразривно свързан и с това тя да бъде хармонична, всичко в нея да бъде добре съчетано и привличащо. Все пак равновесното сетиво е това, което се развива и от хармонията, симетрията. Но не си представяйте, че градината е симетрична или има огледални части. Симетрията не е толкова просто и еднопластово понятие. При нас тя по-скоро се постига чрез съчетаване на елементите, чрез дозирането им. Никакви излишъци, претрупаност, прекаленост! Оставихме и достатъчно свободно място, за да „дишат“ и градината, и нейните градинари. И друго направихме - не „консервирахме“ градината, оставихме възможност тя да бъде доразвита. Смятаме това за много важен процес, защото така градинарите имат възможност активно да се включат и да продължат започнатото. Да дадеш нещо в окончателен, напълно завършен вид, който не трябва и не може да бъде променян - това е втвърдяване, което се пренася

и на душевно ниво в децата. А гъвкавостта и продължаването на процеса, а не непременно един окончателен резултат, поддържа здравословните жизнени процеси както у децата, така и у възрастните, учи ги да се променят според ситуацията, да се наслаждават на това. Не е ли една от потискащите тенденции на днешното време това, че всички се стремят към резултатите, без да обръщат внимание на процеса на постигането им и на това, че истинските плодове за личността се придобиват по време на пътя до целта.

В следващите части за градината ще прочетете и за индивидуалната и груповата работа, за делегирането на права и отговорност. Всички те са свързани с развитието на т.нар. висши (социални) сетива. Картината за въздействието на градината върху сетивата и интегрирането на възприятията ще се допълни.

Какви важни точки бихме могли да изброим ако планирате изграждането на такава градина:

- * Направете я безопасна, но без да е стерилна. Просто прибирайте инструментите и внимателно, но настоятелно показвайте на децата или на възрастните с увреждания как се борави с тях. Ако се наложи, направете нужните приспособления.

- * Направете планирането заедно, като внимателно насочвайте избора, ако е необходимо - все пак вие сте експертът, водещият, възпитателят.

- * Не правете напълно завършена, втвърдена система - вече говорихме за това.

- * Нека има по-отворени и по-затворени пространства - както открит кът за учене, така и по-затворен, обграден кът за усамотение. Хората са различни и с различни нужди. В тази градина всеки вид пространство може да бъде полезно за постигането на различни цели. Деца от някои от конситуционалните типове, например тези, които не могат да поставят граница между света и себе си и са свърхчувствителни, имат нужда да се възстановяват в пространства, които се усещат като обвивка. Деца от противоположния конституционален тип - душевно затворените - не трябва да се изолират, а да използват всяка стимулация в градината, за да направят връзка със света.

- * Нищо не е самоцелно. Така например всяко растение, което посадите, трябва да бъде използвано за нещо. Няма по-

неудовлетворително от нещо, което изглежда безсмислено на човека, дори със самото си съществуване да оказва въздействие на сетивата или на развитието като цяло. Но както говорихме вече в частите за сетивата, смислеността оказва пряко влияние върху здравото формиране на базисните сетива.

* Осигурете ритмичност в работата по изграждането и поддържането на градината.

Добре е в градината да се поставят различни задачи. За това ще прочетете в следващите две части.

12. Планиране и изграждане на биоградината (из нашия опит по проект "УСТРЕМ - споделени възможности")

Галина Вълчева

Започнахме да планираме Градината на сетивата и Зелената класна стая на открито едва след като се запознахме с децата и младежите от Комплекса за социални услуги (КСУ) в с. Дълбок дол, общ.Троян.

Зеленото пространство в комплекса е много голямо, което позволява да се планират много идеи. Заедно с персонала и децата избрахме зелена площ, която да изградим заедно като кът, в който да се учим, социализираме, наблюдаваме, развиваме и релаксираме.

Избраната зелена площ се намира на стратегическо място между основните жилищни сради и в непосредствена близост до Дневния център. Граничи с основната алея, свързваща постройките. Така биоградината се вплита и допълва цялостната визия на комплекса. Окончателно избраната и заета от градината площ е по-голяма от тази, която бяхме заложили в проекта, но ни дава възможност да я оформим като цялостна визия, която включва в себе си възможността да се доизгражда във времето. Начертахме скица на зелената площ и направихме идеен проект на градината, за да можем да запознаем и обсъдим с децата, младежите и възпитателите възможностите, които имаме.

Теренът е равен, с много лек наклон, почти изцяло слънчев, с изключение на вече съществуващите дървета в близост до оградата, които дават частично засенчване през деня. Климатът в този район е благоприятен за отглеждане на различни видове растения. Предварителният разговор с персонала, децата и младежите ни даде яснота какво е подходящо и желано да се засее и отгледа в биоградината.

И защото всичко е подвижно и променящо се, решихме да направим скица, върху която да поставяме само вече установените в градината елементи и така тя да е отворена за нови идеи и промени при изграждането ѝ до самия край. Дадохме си възможност за творчество в движение.

Първоначалната ни идея за квадратурата на зелената площ се промени в етап, в които вече бяхме поставили очертаващите контури на алеите и готовите повдигнати лехи. Промяната беше в следствие на това, че част от персонала пожела да има свободна площ за провеждане на различни мероприятия. Това е площта пред постаментата, където първоначално очертахме нашата градина. Заради това желание, първоначалният идеен проект претърпя цялостна преработка, след което беше предоставен на персонала и младежите за допълнително разглеждане и обсъждане. Идеите, дадени ни от Стефан (младеж в количка), ни бяха много полезни, за да можем да изградим достъпни повдигнати лехи, като ги оградихме с алеи от всички страни. В по-късен етап се допитвахме до него, за да разберем какви са нуждите на хора в колички. Възможността точно те да се припознаят като бъдещи биоградинари е много голяма.

Алеите, които заложихме, са измайсторени изцяло от децата и младежите от комплекса с помощта на доброволци. Те представляват дървени скари, съединени помежду си. Защо дървени скари, а не палети? Скарите са по-безопасни и стабилни, защото са пониски, поставени директно върху земята и самият дървен материал е по-устойчив на външни влияния и по-голяма натовареност. Освен това алеите са основен структуроизграждащ елемент, около който се подрежда всичко останало. Предпочетохме да станат по-бавно и с повече усилия, но да е с участието на децата и младежите. Да знаеш, че ти си участвал в планирането и изграждането, е част от целия процес и една от целите ни.

Трудностите, които срещнахме при изграждането на алеите, бяха доста. Палетите и дървения материал за алеите ни доставиха от склад в близост до комплекса. Поради голямото количество и спецификата на дървения материал за алеи, не можахме да ги получим наведнъж. В товаренето и разтоварването се включиха младежи от комплекса и селото, както и доброволци. Акцията по товарене, разтоварване и сортиране, беше наистина мащабна и много зареждаща. Установихме, че отделните летви имат различна дължина и дебелина. Това ни затрудни, защото освен в сортирането, след това в сглобяването беше необходимо да сме много внимателни, за да се получи стабилна и равна алея. Имаше доста сглобени и след това разглобени скари, къде частично, къде изцяло. Самото сглобяване изискваше прецизност и умения, на което се учихме в движение. Целият този процес беше полезен за всички, особено за по-големите момчета от ЦНСТ - с радост установихме колко по-старателни и умели стават с напредване на работата. Точно те се наложи да разглобят някои от своите скари, заковани небрежно.

Лакирането на скарите също отне много време, но беше необходимо за по-голяма издръжливост на външните условия и натовареността. Тук интересът на децата и младежите беше по-малък в сравнение с боядисването на дъските за повдигнатите лехи и палетите за мебели, защото лакът нямаше цвят, а това не задържаше вниманието им.

Самото преместване на скарите по местата на тяхното цялостно сглобяване/съединяване също беше доста труден момент. Само едната скара тежеше около 25-30 кг - в нея влизаха 14-15 дървени летви с ширина 110 см и обща дължина на скарата 120 см.

Не бяхме отчели и момента, че няма да имаме възможност в дните на сръчковците, когато имахме доброволци, да изградим необходимите ни алеи, повдигнати лехи и мебели от палети.

Независимо от трудностите, в дейностите по сглобяване и лакиране се включиха почти всички деца от ЦНСТ и младежите от Защитеното жилище и девойка от Дневния център.

Изграждането на стабилни алеи е от голяма важност, защото в комплекса има младежи в колички. Ширината на алеите е 110 см и обща дължина 77 м, което позволява свободното придвижване. Алеите достигат до всички главни точки в градината. В проекта

запожихме изграждането на Зелена класна стая на открито с мебели от палети, но всъщност изградихме цели два къта за отдих, наблюдения и занимания.

Защо с палети? Транспортните палети са вероятно най-евтиният материал, от който може да си направим оригинални мебели – рециклирани, екологични, нестандартни и красиви. Потвърждение и радостен факт беше това, че още при първото ни посещение в с. Дълбок дол, в непосредствена близост до КСУ открихме склад за транспортни палети. Самото транспортиране, както й товаро-разтоварване, се осъществи на доброволни начала с активното участие на младежите от комплекса и работниците от фирмата.

Единият кът за отдих и обучение е разположен в близост до защитеното жилище и дневния център. Съобразен е с нуждите на хора с колички, като самата алея достига до двете диванчета от палети, разположени от двете стани на алеята. Това бе и желанието на нашия консултант Стефан, който обича да е седнал заедно с всички на диванчето, а не на количката.

Зелената класна стая (вторият кът) също е достъпна с алеи за всички, но е разположена в по-отдалечена точка от основните жилищни постройки. Там пространството е по-голямо и има повече диванчета и табуретки (изработени от дървени пънове). Предвидено е събирането на повече деца и младежи.

В проектирането и изграждането на мебелите от палети също се включиха повечето деца и младежи. Бяхме поставили задача на поголемите деца от ЦНСТ да помислят за проект на мебелите. Това ги позатрудни, но се включиха с ентузиазъм и с помощта на ментор.

С голяма радост установихме, че всички деца и младежи искат да се включат в боядисването на палетите за мебели. Тук не всички проявиха постоянство, изискваше се повече време за цялостното боядисване на палета от всички страни, а някои изгубиха интерес. Въпреки това желаещите бяха много и други завършиха започнатото. Но не така стоеше въпросът с разрязването на палетите с трион. Имаше доста припирни кой да реже, наложи се да ги наблюдаваме внимателно, защото, добирайки се до трион, всеки започваше да реже веднага, без да обръща внимание къде и защо. Трионът си остана един от предпочитаните инструменти.

След обсъждане как да се сглобят мебелите, достигнахме до решението да ги направим по възможност по-стабилни и безопасни.

Направихме допълнителни укрепявания на диванчетата и ги забихме в земята. Облегалката на диванчетата послужи за мини леха за билки. В задната част на облегалката бяха монтирани джобове от геотекстил с такер, които бяха напълнени с почва и в тях засяти билки. Така мебелите се вплетоха още по-добре в био градината.

Видовете лехи, планирани по проекта, са: повдигнати от дъски, от палети, от автомобилни гуми и лехи - равна повърхност. Предпочетохме да използваме тези видове лехи поради ред предимства.

Защо повдигнати?

Това е единственият начин да отглеждаме растения, когато градината ни „страда“ от липса на добра почва, почвеният слой е изтънял, пълна е с камъни или почвата е тежка глинеста и много сбита. При нас присъстваха всички причини да изберем този вариант. Тези лехи създават уют и красота в градината. Цветовете, в които ги боядисахме, бяха избрани от децата и младежите в комплекса, както и съчетаването им при сглобяването.

С повдигнати лехи се работи по-лесно именно защото са повдигнати, тоест по-близо са до нас и са подходящи за хора с ограничена двигателна активност, но това не са единствените предимства. Веднъж създадени, се използват дълго време, като единствено се мулчират от време на време. Така почвата става все по-добра и обогатена, придобива характеристиките на горска почва – лека, рехава, черна (хумусът се увеличава), с приятен мирис, богата, пълна с витамини и микроелементи, пълна с обитатели (видими и невидими), разнообразието се увеличава с всяка изминала година. Почвата придобива структура, лесна за работа дори само с ръце.

Височината е съобразена с удобството на младежите с физически увреждания от защитеното жилище. Първоначално ширината на лехите беше предвидена да е 100 см, но след това я намалихме на 80 см., за да са по-лесно достъпни.

Повдигнатата леха създадохме с последователно натрупване на няколко пласта различни органични материали като баница. Най-отдолу поставихме кашони и дебели клони, които бяха в изобилие при нашето пристигане. След това наредихме по-дребни клонки за запълване на пространството.

От близката кравеферма ни доставиха безвъзмездно голямо количество оборска тор, достатъчна за всички лехи. И най-хубавото беше, че ни я насипаха направо в лехите, така ни спестиха много физически труд.

От по-далечна ферма ни доставиха една рол-бала слама 300 кг, която беше достатъчна за нуждите на биоградината. Така след оборската тор поставихме и сламата.

След последното окосяване на тревата в градината и подрязване на храстите и клоните, ние направихме с тях следващия зелен слой в лехата. Насипахме почва и обогатихме с тор от калифорнийски червей като последен плодороден слой, готов за засяване.

Тук отново имахме активното участие на децата и младежите от комплекса за социални услуги. Младежите от дневния център бяха най-активни в рязането на клони с трион, чупенето на тънките клонки и прибирането на окосената трева. Децата от ЦНСТ и младежите от ЗЖ подреждаха пластове на лехите.

Наличието на голямо количество автомобилни гуми (които обикновено изгаряха сред облаци гъст черен дим) ни провокира да ги използваме също като повдигнати лехи. В тях наредихме най-отдолу слама, оборска тор и обогатена почва.

Повдигнатите лехи от палети също са добро решение за засяване на растения, при тях пластове са като при гумите.

Поради голямото количество растения за засяване, повдигнатите лехи не бяха достатъчни, затова се наложи да направим и равни лехи. В тях засяхме растения, за които не е необходимо поливане, а когато това се наложи, то става чрез дъждуване.

Независимо от това, че влажността в биоградината през по-голямата част от годината е на високо ниво, за горещите дни тя се нуждае от водно огледало, но и не само по тази причина - за да се развива животът в биоградината, тя има нужда от вода. Присъствието на водно огледало дава допълнителен уют, то е източник на живот за всички насекоми, птички и животинки.

Наличието на голяма гума от трактор свърши добра работа за тази цел. В нейното почистване, рязане и издълбаване на леглото за поставяне взеха участие предимно доброволците, но не и без участието на децата. Вече поставена, имаше нужда от пясък, найлон и камъни от близката река. Ето тук се включиха най-активно децата и младежите от комплекса.

Жилищните сгради са добър източник на дъждовна вода. В улука на най-близката сграда монтирахме голям бидон за дъждовна вода, така в периодите на безводие ще имаме запаси от вода. Наличието на дълъг маркуч улесни поливането в градината.

Мулчирането също е много важен елемент в градината в летния сезон. Затова сме заложили на повече слама. Освен за запазване влагата на почвата, тя е и добро средство за предотвратяване на затревяването, което в комплекса е добро решение. Плевенето не е от любимите занимания в градината не само на децата и младежите.

При нашето първо идване в комплекса в зеленото пространство което ни хареса за нашата биоградина открихме огромна купчина клони. Зарадвахме се на тази находка, защото я вложихме в повдигнатите лехи и компоста.

Не бяхме изненадани като чухме, че персоналът на комплекса иска за пореден път да ги изгори и така да се освободи от тях заедно с автомобилните гуми.

Дейностите по рязане и чупене на клони ни отнеха много време, но без помощта на младежите от дневния център мисията щеше да бъде невъзможна.

Една малка част влезе в повдигнатите лехи, а другата част разпределихме по дължината на оградата, като отдолу слагахме дебелите клони, след това по-дребните клонки, оборска тор, изсушена трева, почва, чимовите трева от лехите за засаждане, опадалите листа и отгоре завихме със слама. Така ние зложихме компост, който след година време ще е готов за директно засяване или за допълване на лехите с хумус.

Посадените в толкова много лехи растения имаха нужда от табели с имената на билките, храстите, дръвчетата, зеленчуците и цветята. В направата им се включиха децата и възпитател от ЦНСТ.

В началото на алеята за Градината на сетивата и Зелената класна стая поставихме указателна табела за разположението на елементите и растенията, така всеки може да се ориентира по-добре.

В средата на градината имаше стар постамент, който е служил за поставка на самолет от времето, когато е бил част от училищен двор. Идеята на управата на комплекса беше премахването му, но осъществяването ѝ изисква усилия и средства, тъй като постаментът е доста тежък, масивен и бетониран. Ние видяхме в него много възможности за вплитане в градината. Първоначалната ни идея

беше да направим миниводопад, тъй като едната страна на постаментата беше по-полегата, имаше идеални условия за това, но за нея нямахме предвидени средства в бюджета. В близост до комплекса има керамичен цех, от който взехме счупени съдове с троянска шарка. Така полегатата стена стана прекрасно пано, но нямахме нужните умения за да го направим трайно. Поставихме поиздадени части на стената и много скоро разбрахме, че се използва за стена за катерене, но това беше керамика и много скоро започна да се чупи, а и не беше обезопасено. За това взехме решение да го озеленим с хмел и цветни фунийки, а около него засяхме бодлива зеленика с мисълта децата да забравят стената за катерене.

В Приложение 4 можете да видите разположението на всички елементи в градината, както и растенията, които насяхме първоначално. Следващите години те вероятно ще се променят - това зависи от стопаните на градината - децата, младежите и работещите в Комплекса.

Ето накратко *етапите на изграждане на биоградина:*

I. Разглеждане особеностите на терена, климата, наличните ресурси   II. Кой от необходимите за създаването на биоградина ресурси са налични или липсват (напр. достатъчно богата почва, вид почва, лехи, вода, алеи и др.)   III. Планиране - има 3 части: A/ Особенности на групите деца и младежи в КСУ и техните нужди във връзка с работата в градината (нужда от помощ при придвижване, придвижване в количка и др., различни възрастови групи, различни органичения, нужда от придружаване и др.   B/ Планиране на общия вид и части (какви кътове да има, къде да са алеите, къде да е класната стая на открито, кътовете за отдих и занимания, къде да са повдигнатите лехи и останалите лех   B/ Какви култури да се засадят (в зависимост от климата, особеностите на терена, особеностите на растенията, наличното пространство)   IV. Планиране (В каква последователност и продължителност ще се разгърнат етапите на изграждане; реалистични срокове)   V. Разпределяне на задачите (Кой за какво отговаря според създадения План за работа; срокове за изпълнение; права и отговорности)   VI. Изпълнение на задачите   VII. Анализ, оценка (След всеки изминат етап се прави преоценка и при необходимост - промяна; процесът не трябва да е статичен)

* Последният етап поставя началото на следващия процес - поддържане на градината, за който трябва да се направи отново планиране (в последната обучителна седмица)

13. Взаимодействие между природата и човека в биоградината

Зорница Вълкова, Галина Вълчева

Това взаимодействие се осъществява на много нива. Ще засегнем главните аспекти накратко. Обръщаме специално внимание, че не са изброени по важност, защото ги намираме равностойни по значение.

Ако сте чели някои от предишните части на наръчника, по-специално тази за включващата среда и биографията при хората с увреждания, сте забелязали, че говорихме за трите сфери на съществуването на човека като цяло, с фокус върху човека с увреждане: живот - работа - култура.

Всеки изброен вид взаимодействие (аспект) може да се включи във всяка от трите сфери, изобразени на горната картинка, повлиява и трите:

Здравен аспект

Цялостно физическо и психическо състояние; устойчивост на заболявания, тонус, жизнени показатели

Здравният аспект се обезпечавя на първо място от ритмичността на работата и заниманията в градината. Дори да не е всеки ден, трябва да има ритмичност, която е особено важно да идва от:

-часовете през деня, в които е организирана работата (например от 9,30 до 12,00 ч. или от 10,00 до 11,30 ч.);

-дните от седмицата (може всеки ден, но и различни варианти като понеделник-сряда-петък или пък вторник-четвъртък-събота-това е индивидуално);

-сезонната работа в градината (през различните сезони дейностите имат своя специфика, натоварването е различно).

Редица вредни навици намаляват или изчезват паралелно с въвеждането на ритмичната работа в градината. Един такъв навик, често предизвикан от условията на живот на хората с увреждания в България, а често и от гледната точка на придружаващите ги лица, е бездействието, безделието. То води до застоял живот, до пропиляване на времето, до регрес в способностите и в личността. Много здравословни проблеми - физически и психически, са предизвикани от липсата на смислени занимания, от липсата на стойност в очите на другите и обществото. Неведнъж сме наблюдавали подобряване на жизнените показатели при започване на ритмична работа в градина - регулиране на кръвното налягане, отпадане на психосоматични симптоми като главоболие, световъртеж, тикове, натрапчивости. Естествено, работата в градината не е панацея, но определено променя драстично качеството на живот.

Самият досег с природата е целебен.

Здравословният ефект на заниманията в градината е видим и при деца, и при възрастни. В детска възраст натоварването не трябва да е голямо, но ритмичността и многостранността са водещи. Под многостранност се има предвид възможността едно дете да се докосне до всички видове дейности в градината. При възрастните многостранността се налага единствено от необходимостта, но разпределяне на задачите и специализирането в дейностите е пооправдано. Това все пак зависи от особеностите на отделния човек, от типа работа и заетост, от липсата или наличието и на други работници, от сложността на процесите и др.

Трудов/професионален аспект

Трудови навици, умения, работни процеси; работни области; професионално ориентиране

Възпитанието на трудови навици е ключов момент, от който зависи професионалната реализация в бъдеще. Човек много трудно извършва прехода към трудов живот без подготовка. Това е особено валидно за деца или възрастни, живяли в социална услуга, дори и тя да е от семеен тип.

Формираните трудови навици правят по-плавен и лесен преходът от една трудова дейност към друга. На практика човек,

ритмично занимавал се с труд, може да смени своето поприще без сътресения, за разлика от такъв, който започва изненадваща трудова дейност. И наистина - неведнъж сме ставали свидетели на липсата на такива навици, при което живущите в социалната услуга роптаят пред перспективата да извършват някаква трудова дейност, дори и през останалото време да скучаят и да се чудят какво да правят. Това с особена сила важи за услугите за възрастни с увреждания. Както стана дума по-горе, бездействието става трайна характеристика на личността. Но никога не е късно да се започне формирането на трудови навици и това е крайно наложително. Работата в градината е един от изпитаните начини, тя впоследствие се превръща в любимо място, което осмисля цялото ежедневие на работещия там човек.

Не на едно място, когато е ставало дума за формиране на трудови навици, персоналът на услугата е реагирал по следния начин: „Трудова дейност? Че ние едва ги караме да си оправят леглото, вие говорите за труд! Не можеш да ги накараш да вдигнат друго освен лъжица!“ Спор няма, трудно е. Но ако се оставим на горното твърдение и удобно не направим нищо, ще оправяме леглата на тези вече възрастни хора и ще се държим с тях като с малки деца. Това са възрастни хора и потребността им да осмислят живота си е много силна. Поради ограниченията си обаче те трудно могат сами да намерят такъв начин и да се мотивират. Тук идва ролята на придружаващите ги хора. С постоянство, търпение и лично участие, те трябва да подпомогнат създаването на подобни навици у придружаваните лица - с това много от основните им задачи ще бъдат изпълнение. Това веднага ще рефлектира и върху собствената им заетост, която ще намалее толкова, колкото по-самостоятелен е придружаваният човек.

Екологичен аспект

Използване на всички налични ресурси без разхищение, с внимание и грижа

Този често пренебрегван все още в България аспект всъщност е ключов. Той е свързан със съзнанието, че ресурсите трябва да се оползотворяват, а не да се разхищават. Това отношение се възпитава и то става неделима част от личността.

В много социални услуги сме наблюдавали как при очевидната недостатъчност на средствата, ресурсите се разхищават. Пример за това е изхвърлянето на остатъците от храната вместо да се дадат на животното, което гледат. Отделно на това животно се купува специална храна на гранули. Друг пример - кастрят се дърветата в двора, събират се купчини клони и огромни купчини сухи листа, които се изгарят във двора вместо да се ползват за разпалки зимата или за компост. Не се обръща достатъчно внимание на грижата и съхранението на личните дрехи и обувки, поради което те постоянно се късат, повреждат, разлепят, и се налага купуването на нови...

При изграждането на биоградината се опитахме ясно да покажем на персонала в Комплекса, че всички ресурси в двора могат да се използват без да се изхвърлят или изгарят. Месеци след като бяхме обяснили и на персонала, и на живущите там, че сухите листа, клоните и окосената трева се компостират, а не се хвърлят, те машинално продължиха да ги изхвърлят. Хората с увреждания, които отговаряха за това, просто бяха свикнали, и тъй като никой не се постара да формира нови навици, те очаквано продължиха по добре познатия си начин. Но основната отговорност не беше тяхна. В края на нашия престой по изграждане на биоградината, вече можехме да се похвалим с някакви промени в навиците благодарение на упорството и настояването ни. Изисква се постоянство и ритмичност, за да се превърне в навик заниманието.

Този аспект се отразява върху целия начин на живот. Човек се научава да бъде по-внимателен с нещата, които го заобикалят.

Икономически аспект

Продажба на произведеното, печалба

Това, което се отглежда в градината, може да има и икономически аспект, в зависимост от това какво ще реши екипът, отговорен за това. Билки, подправки, зеленчуци и плодове - в зависимост от продукцията, тя може да се пласира на пазара. Дори и в минимални количества, е добре да присъства продажбата ѝ, тъй като тя затваря трудовия цикъл. Не само че човекът в социалната услуга е произвел нещо със собствените си сили и ръце, но и тази продукция се оказва желана от някой друг, който е готов да заплати

за нея. Съзнанието, че ти си произвел желаня продукт, трайно въздейства върху самочувствието и смисъла на човека с увреждане. Още по-добре е ако той получи дори една малка част от продажбата - дори и минимална, тази сума ще бъде изхарчена с огромна радост и желание, защото е лично изработена.

В по-голям мащаб самата социална услуга би могла под формата на базари да продава продукцията и парите да използва за належащи нужди. Но подчертаваме, че самият работник е добре да получи една част от тази сума.

Личностен аспект

Изгражда, формира навици, умения, качества

Работейки в градината ритмично, човек формира редица качества и способности в себе си. Търпението и постоянството се превръщат в постоянни характеристики на личността. Човек придобива усещане за своята стойност, за повишено качество на живота си, за възможност сам да определя и насочва своята биография.

Социален аспект

Комуникация, създаване на работна среда и общност

По време на проекта от основните ни задачи в градината беше:
- постигане на успешна индивидуална и групова работа, в която да е ясно видимо
- делегирането на права и отговорности.

В условията на работата в градината тези задачи се изпълниха най-пълноценно. В индивидуалната работа акцентът беше върху способността една задача да бъде раздробена на части и всяка част - изпълнена. Такава задача беше например пълненето на количката с пръст, закарването ѝ до лехата, изсипването на пръстта там и утъпкването. Тази задача съдържа в себе си точно 4 стъпки: пълнене - закарване - изпраждане - утъпкване.

При хората с интелектуални затруднения една такава задача изисква придружаване поне докато всяка една отделна стъпка бъде овладяна. След овладяването на всяка стъпка с придружаване се извършва и целият процес, след което изпълнителят може да бъде

оставен сам да се справи. Много е важно да се разучават стъпките, след което да се включат в цялостен процес. Нуждата от придружаване е индивидуална.

Относно груповата работа, имахме възможност да наблюдаваме цялата динамика на групата - събирането ѝ на случаен или предварително определен принцип, активната смяна на ролите и отношенията в нея, докато всеки намери възможно най-подходящото си място, намирането на лидер, на изпълнители, на „мозъци“ (хората, даващи идеите) и т.н. При някои задачи установихме, че е добре групите да бъдат сформирани от ментора/ръководителя, а при други - да се образуват спонтанно, по желание. Не трябва да се пренебрегват и двете възможности, тъй като от една страна първият вариант поставя нужните граници, а вторият позволява свободен избор - две способности, които в еднаква степен са важни за формиране на личността.

Така че социалният аспект, наред с всичко останало, формира социални граници и показва свободното пространство, в което всеки може да се изяви според желаното, възможното и нужното.

Делегирането на права и отговорности стъпва отново на тази деликатна материя - противоположността между границата и свободната воля. Крайната ни цел бе да провокираме децата и младежите да гледат на отговорностите като на нещо желано, произтичащо от личното им и пълноценно участие в изграждането и поддържането на градината. Другата цел беше да се научат да не злоупотребяват с дадените им права.

Естетически аспект

Усет за красивото, симетрия, хармония между цветове и форми

Често пренебрегван при различни задачи, естетическият аспект е много по-сложен и многопластов. Усетът за красивото, хармоничното, кореспондира пряко с усета за доброто, моралното, реда в света. Работещият в градината развива такъв усет, съчетавайки различните растения, оформяйки лехите, подкастрирайки клони и стебла. Това е усет за съчетаване, за симетрия, за уют и допълване. Но както и при останалите аспекти, има нужда от помощта на придружаващите хора. Човек със затруднения трудно ще успее да

структурира дейността си, да обърне внимание на съчетаването, да избере. И това се възпитава последователно и ритмично.

* * *

Разбира се, аспектите винаги могат да бъдат допълнение, самите вие сигурно можете да добавите още много. Затова тази тема остава отворена.

ЧОВЕКЪТ КАТО ЧАСТ ОТ ЦЯЛОТО

14. Личностно развитие

на работещите в социалните услуги

Зорница Вълкова

И в образователната, и в социалната сфера се поощрява ученето през целия живот. Смята се, че когато човек постоянно учи нещо нови, се усъвършенства и поддържа нивото си на професионална компетентност. Колекцията от дипломи се смята за входен билет при назначаване на работа. Но колко от тези обучения и преквалификации са насочени към личността на самия специалист, към самопознанието и саморазвитието му? Подобен тип сертификати не се смятат за важни, даже точно обратното - често предизвикват насмешка. А човек, стремящ се непрекъснато към самопознание, е именно този, който е в състояние да открие по-стабилна мотивация за работа и духовни цели за постигане. Защото именно по-духовен поглед е необходим когато работим в социалната сфера. По-духовен поглед към работата и обкръжението, но преди всичко към човек като такъв и към всяка една индивидуалност, с която ни среща животът.

Както стана ясно в първите теми на наръчника, личността на възпитателя, социалния работник или обобщено - на придружаващия детето или човека с увреждане - е ключова във включващата среда. Какъв човек е той сам по себе си, какво е отношението му към придружаваните лица, какви взаимоотношения налага той в общуването с тях - това е крайъгълен камък, който е от особена важност за качеството на живот на придружаваните.

14.1. Отношение/гледна точка към придружаваните

Какво представлява човекът - той е една съвкупност от съставящи го части - тяло, душевност, духовност - образуващи единство. Гледната точка на социалната терапия към един човек с увреждане е следната: да, този човек е увреден; неговото тяло, неговата душа, страдат от някакъв недостатък, заболяване, затруднение. Но има нещо, което никога не може да пострада и винаги се съхранява, дори при най-голямото увреждане. Това е най-човешкото, вечното, това е духовната същност на човека, неговият Аз. По някакви причини той не може да се прояви в пълната си сила, но го има, и той трупа опитности чрез различните срещи и събития в живота, чрез трудностите, които трябва да преодолява, чрез контакта с другите хора. Ние сме тук да го подпомогнем, но не от позицията на по-знаещи, по-можещи, по-умни и разсъдливи. Не става въпрос за превъзходство на един човек над друг, а става въпрос за общочовешкото, това, което ни свързва като хора. А то е нашата същност, на която помагаме да се прояви и в един човек със затруднения, ограничения.

Работейки последователно над подобно отношение, човек, работещ в социалната сфера, може да осмисли работата си много по-дълбоко, отколкото го е правил преди това.

Без да бъде напълно обективен, човек използва способността да поглежда отстрани на нещата и хората, но само за да смени временно фокуса, да се ориентира от друг ъгъл. Дори и да иска, човек не може да постигне пълна обективност. В частта за образа на детето стана дума за това колко е важна субективната гледна точка на всеки от придружаващите, на всеки член на екипа. По същия начин субективността на първо място е свързана с нашата емоционално-чувствена сфера. Не да гледаме студено, само с мисленето си, човека отсреща, а да позволим на нашето сърдечно отношение да съществува. Съчувствие, състрадание, уважение, симпатия, интерес - всичко това идва от нашата емоционално-чувствена област. Ако я игнорираме и участваме само с мисленето си, то редица качества се охлаждат и се превръщат в машиналност в работата, което в крайна сметка води до прегаряне. Изключим ли сърцето, оставим ли го някъде встрани, не е далеч денят, в който ще работим като роботи, на пълен автомат. А това не е полезно на

никога, даже напротив - това е отрицание на човешката комуникация и взаимоотношения.

Започвайки работа в социалната сфера, човек трябва да си даде ясна сметка какви са мотивите му за това. Разбираемо е, че финансовият мотив е един от водещите, но не трябва да оставаме само с него. Колкото повече причини успеем да открием, толкова по-цялостно ще участваме в работата си и толкова по-смислена ще я намираме.

14.2. Индивидуализиране срещу класифициране

Това е един от принципите на включващата среда. Означава да се гледа на всеки един придружаван като на индивидуалност, като се избягва гледна точка като: „Той е аутист, затова не може да се очаква да разбере какво му казвам“, или „Децата, изоставени от родителите си, така и така са травмирани, каквото и да правя, няма да има резултат“.

Когато се опитаме да погледнем на този човек - независимо дете или възрастен, като на едно отделно, различно и уникално същество, всякакви обобщения отпадат от само себе си. Тогава постепенно в нас сякаш се отваря празно пространство, което да запълним с уважение към тази уникалност. Уважение и запазване на чуждото достойнство - това е водещото тук. Не мога да опиша как се почувствах в една социална услуга за възрастни с увреждания, в която персоналът без никакво притеснение говореше на всеослушание как единият от живущите там трябва да си слага памперс вечер. И това - пред другите живущи и пред хора от селото. Цялото човешко достойнство на този мъж с увреждане беше потъпкано заради това, че у персонала липсваше елементарно уважение към личността му, нещо повече - на него изобщо не се гледаше като на личност, а като на непълноценно и оцетено от природата създание, чиито чувства и преживявания нямат съществено значение.

И стигаме до друго съществено: работейки над себе си, постигайки отношение, основано на уважение и зачитане на чуждото достойнство, ние всъщност формираме в себе си един нов морал. Това не е моралът, който властва в обществото в настоящият исторически момент, а един общочовешки морал, който прави мост между хората, без да категоризира и унижава.

Нито едно обучение не може да ни научи на това, само самите ние.

14.3.Работа с биографията

Така се нарича един метод на самопознание. Представява потапяне в собствената биография, във всичко преживяно и случило се до този момент в живота. В трета част от наръчника са дадени няколко отправни точки и закономерности, които е важно да имаме предвид когато се срещаме със собствената си биография. Целта е самопознание, откриване на закономерностите, важните моменти и уроци. Това, което е важно да открият за себе си придружаваните, е важно да открият за себе си и самите им придружители. Само човек, който опитва да научи още нещо за себе си, е готов да научи и за другите. Тенденцията да пренебрегваме себе си е особено силна при работещите в социалните услуги, но това не е в услуга на никого. Само човек, който се занимава със себе си, може да се срещне по здравословен начин с другите. Не е геройство „Аз пренебрегвам себе си в името на децата/възрастните там, където работя“, то е единствено бягство от самопознанието и избиране на някакво измамно душевно удобство и спокойствие.

По време на различни срещи с работещи в социални услуги особено отчетливо съм виждала бягството от себе си дори в прости наглед упражнения като :“Опишете какво чувствате в момента“ или „Каква емоция предизвиква във вас това, което видяхте“. Човек, който познава себе си, разбира и формулира много по-ясно собствените емоции и преживявания, отколкото човек, който няма навик да прави това. В момента, в който се е налагало да обърнем фокуса към самия себе си, почти 100% от участниците в тези срещи-обучения с впечатляващо постоянство обръщаха фокуса отново към хората, с които работят. Защото е много по-лесно да говориш за някой друг, да го анализираш, описваш, интерпретираш - в това са се упражнявали последователно. Но да се вслушаш в себе си е трудно, на даден етап дори невъзможно и нежелано.

Но този път - на бягство от себе си, не е плодотворен. Като всяко бягство, то решава проблема временно. Накрая човек осъзнава, че е пренебрегвал себе си, а с това - истинските си нужди. Изпълва се с неудовлетвореност и недоволство от другите, от работата си, от живота си. А неудовлетворен и недоволен човек не може да бъде удовлетворен и мотивиран социален работник или възпитател.

14.4. От индивидуалност към общност

"Аз съм човек,
творец на общността
на свободните същества,
съ-спасител на всички създания..."

Алберт Шефен

Всяка социална услуга е група от хора, която има потенциал да се превърне в общност. Част от тази общност са и работещите там, както е винаги при включващата социална среда. Но само човек, познаващ себе си, развил своя Аз, стъпил стабилно като център на своя свят, развил своето уважение към другите, може да бъде пълноценен творец на общността и съставна част от нея. По свободна воля, а не по принуда, човек може да достигне до идеята и участието в общността. Но това е много дълга тема и няма как да ѝ отделим достатъчно място тук. Който има желание, може да потърси по-задълбочена информация.

Личността на работещия в социалната услуга е ключова. Придружителят не е жертва на социалната система, ако се грижи за своя вътрешен Аз, ако не спира да опознава себе си и света. Тогава и хората, които придружава, също няма да са жертва, а самостоятелни личности със своя ценен принос.

15. Ролята на екипа във включващата среда

Зорница Вълкова

Продължавайки идеята за общността от предишната част, няма как да не погледнем екипната работа в една включваща социална услуга.

Най-важно сега е да обясним модела на функциониране в една включваща среда, и по точно - как се осъществява ръководството и съвместните дейности на работещите в такава социална услуга.

Разбираемо е, че всяка социална услуга по закон има своя ръководител. Той представлява официално услугата, има право да борави с банковата ѝ сметка, да подписва и подпечатва документи, да взема важни решения, да издава заповеди и да налага правилници.

Отвъд законите изисквания за представителство, ръководителят може да прояви различен стил на управление. Но тук няма да говорим за стил на поведение на ръководителя, а за цялостен модел на организация и на ръководене на социалната услуга. Бихме могли да го наречем и модел на самоуправление. Това не е модел, който бих предложила да се въведе навсякъде на този етап. Има известни условия, на които е добре да отговаря персоналът в една социална институция, например:

-ръководителят да има достатъчно смелост да го въведе;

-да е наясно какво постига този модел и как да протече въвеждането му;

-по-голяма част от служителите да са работили достатъчно дълго върху себе си, следователно да са хора, готови за подобен модел; както ще видите, този модел не е подходящо да се въвежда в екип, в който по-голямата част хора не са мотивирани за работата си, там са само заради заплатата, не са формирали уважение към хората, с които работят.

Целият този модел би звучал като абстракция, ако не го бях виждала и преживявала в множество социални услуги, за съжаление все в чужбина.

Как функционира социална услуга на принципа на самоуправлението:

Ръководител има, той се нагърбва с представителството и официалните събития и документация. Отгук-нататък обаче цялата визия за работата на социалната услуга се явява дело на всички работещи в нея, с участието на представителите на ползващите услугата. Това своеобразно общо събрание трябва да разработи цялостната визия, като започне с:

Глобална цел на социалната услуга (напр. постигане на достоен живот за хората в социалната услуга (примерно в защитено жилище) или възпитанието на свободни и хармонични личности (примерно в ЦНСТ).

Подцели / Принципи

Основни сфери, свързани с дейността на социалната услуга (напр: сфера на взаимоотношенията и връзките между хората; финансова сфера; сфера на личната отговорност; духовна сфера - сфера, свързана с развитието, саморазвитието, както и с културния живот).

Всички тези (а и други) точки формират визията на социалната услуга и са нещо, по което трябва да има една посока и съгласие. Визията не е нещо закостеняло, тя може да бъде променяна в зависимост от изискванията на целевите групи, от времето, от гледната точка, допълвана периодично, а може да не се наложи дълго време да бъде променяна.

Тя се изработва при разкриване на услугата, но никога не е късно да бъде изработена и след това. Но е препоръчително в съставянето ѝ да участват всички. Това не отменя наличието на различни групи с различни отговорности, например освен директора може да има управителен съвет, или просто съвет, който да го консултира и подпомага. Главното тук е нито един човек да не бъде оставян да поеме цялата отговорност, съответно права над услугата.

В същото време съществуват екипи от колеги/специалисти, например хората, които работят в едно защитено жилище, са екип. Те работят с едни и същи хора. Възпитателите в едно ЦНСТ за деца, лишени от родителски грижи, също са един екип. Вътре в този екип могат да бъдат сформирани по-малки или по-големи екипи за изпълнението на конкретни задачи. Например в зависимост от големината на социалната услуга, от броя работещи и специалността им, могат да бъдат сформирани няколко екипа, които да организират конференции за определен брой деца. Т.е. един екип може да се занимава с откриване нуждите на 5 деца, друг екип - на други 5 и т.н. Най-удачното разпределение решава целият екип от работещи в услугата.

Веднъж взето някакво решение от малкия екип по отношение на конкретно дете, мерките трябва да станат известни и на другите, работещи с детето. Изисква се, разбира се, дискретност и последователност, и тъй като всички са екип, би трябвало да има синхронизация. Много често се натъкваме на липса на такава. Това никак не води до изпълнение на задачите на услугата и се постига объркване на детето. Така например някои от работещите не смятат за необходимо да налагат граници на детето, нито да устояват на изискванията, желанията му. Детето упорства, и за да го махне от главата си, възпитателят разрешава желаното, като „търгува“ услугата срещу нещо, което детето трябва да изпълни, напр. „Хубаво, ще ти разреши да играеш на компютъра ако утре отидеш

на училище“. Другият възпитател има друг стил на възпитание, например тотално забранява всичко на детето и то се чувства потиснато, в безизходица. Третият възпитател може и да има умерено и напълно адекватно поведение, но ползата от него не може да се отрази на детето, тъй като то вижда напълно различни неща от всеки възпитател. Като резултат, то се научава да хитрува, като се нагажда към възпитателя, който е на работа. А съответните възрастови периоди изискват много повече от това. Същото се отнася ако се предприемат някакви мерки в помощ на детето, но те се спазват от 1-2-ма, друг ги спазва частично, трети ги пренебрегва.

Бих препоръчала екипни срещи в началото един път всяка седмица, впоследствие - когато започне наистина екипна работа, може и един път месечно (пак е важно срещите да са регулярни). На тези срещи може да се обсъжда абсолютно всичко, свързано с придружаваните лица, с организацията на работа в услугата, със задачите, плановете, с графика на събитията и т.н. Колкото и време да продължава всяка среща, колкото и върпоси да са засегнати, в резултат трябва винаги да има някакво взето решение/решения. Те се записват. Ако няма никакъв резултат от срещите, те се превръщат в говорилня и в място, в което излизат на повърхността всякакви конфликти и противопоставяния между работещите.

Конфликтите не могат да бъдат избегнати, те са нещо нормално. Затова освен мерките за сплотяване на екипа, отново стигаме до нуждата всеки сам да работи върху себе си и да не приема всичко за даденост; добрата атмосфера на работа зависи от това как всеки един се държи, какво е отношението му, какво добавя той към общото. Ако конфликтите заемат значителна част от взаимоотношенията и особено ако заплашват функционирането на услугата, е нужно да се предприемат още мерки. Една такава е например да бъде избран един човек, чиято задача да бъде работа върху конфликтите. Това може да изисква срещи с всяка засегната страна, разговори, опит за намиране на компромис, и др.

Това е в по-широк план, приложено към цялата услуга.

Друг плюс на екипната работа е възможността задълженията да се разпределят. Това освобождава пространство за по-задълбочена работа, за по-качествено изпълнение на задачите, за взаимодопълване и развитие на екипността. Една част от задълженията, съответно отговорностите, може да бъде менторството. Както стана

ясно, менторството в нашите социални услуги обикновено има само формален характер, а ако се изпълни със съдържание, с това се постига много повече. По-специалната връзка с ментора помага на детето или възрастния да се почувства по-сигурно, да намери опорна точка чрез взаимоотношения, основани на доверие и разбиране. С всеки работещ в услугата се постига връзка, но има значение какво е качеството ѝ. На ментора е възможно да се довериш, той обикновено научава много повече неща за своя повереник, затова често може да запълни празнините, неизвестните, свързани с дадено поведение или състояние.

Категорично обаче този тип менторство не се препоръчва за социални услуги, в които има голямо текучество на персонала. Също така не се препоръчва възлагане на менторство на работещ, който е прекарал по-малко от година-две в услугата.

Менторството обаче не сваля отговорността от другите участници в екипа. То е само възможност за по-близка връзка между придружавания и придружителите.

Ще се спра и на нещо, което често се дискутира и се смята едва ли не за престъпление - възможността работещият да създава силна връзка между себе си и хората, за които се грижи. Изисква се едва ли не пълна обективност, дистанцираност, отрязване на всеки опит за близки отношения, което само по себе си е отрицание на декларираните цели и задачи на услугата. Въпреки нуждата да се поставят все пак здравословни граници, всяко едно дете или възрастен има нужда да се чувства важен за другия, а не просто обект на благодеяние, което придружителят върши понеже му плащат. Колкото по-сърдечна е връзката, толкова по-голяма е ползата за двете страни. Това не означава децата да започнат да те наричат „мамо“ или „тате“, а става въпрос за това отношенията да се основават на сигурност, емоции, споделени мигове, и двете страни да осъзнават тази връзка като важна в живота им.

Въпреки че може още много да се говори за екипната работа, основните неща са казани. Като последна, тази част от наръчника затваря рамката, в която разгледахме какво е включващата среда. Ще завърша с едно изречение, което вече казахме: включването идва преди всичко от нагласата на хората вътре в конкретната среда. Това е първото и ключово условие. Всичко останало е следствие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съставянето на наръчника и в обучението по проекта се водихме от желанието да засегнем най-важните точки, които да доведат до едно по-глобално разбиране на смисъла на работата в социалната услуга. Ако пазим в съзнанието си отправните точки, които обсъдихме, то те ще ни подсещат в различни ситуации и преживявания за това, което бихме могли още да направим, осъзнаем, почувстваме.

Не искахме този наръчник да бъде учебник, който да направи важните изводи вместо вас. Надявахме се просто да открянем една врата на познанието, през която можете да минете ако решите. Затова построихме съдържанието така:

Първата част запозна най-общо с включващата среда, с нейните принципи като един резултат от постигането ѝ.

Следващата част разгледа развитието на човека, което се основава на ритми и на логиката на възрастовите периоди. Това познание е нужно на всеки, който работи в социална услуга, както за да може да реагира според нуждите на дадената възраст, така и за да може да осъществи самопознание.

Третата част се опитва да разгледа различни важни въпроси, свързани с формирането на темперамента, сетивата, характера, за да може след това да ви даде метод, отправаш не толкова към сухата научна теория и практика, колкото към живото душевно участие в процеса.

Следващата част разгледа отношението между човека и природата, важността и смисъла да поддържаме тази връзка и как да я пренесем в условията на социалната услуга.

Последната част е насочена в най-голяма степен към постигането на подходящата нагласа към работата и придружаваните хора, към себе си, към другите в екипа. Тъй като саморазвитието и осъзнаването са главна отличителна черта на работещите във включваща среда, то това се явяват ключови въпроси.

Колко от написаното ще използвате, зависи от вас. Пожелаваме ви успех!

Библиография

- Брейдивик, А.* - Рисования форм, сканирано копие
Брюн Д., Лихтхарт А. - Живопись в образовании. Опыт вальдорфской школы, 2006, Киев, Изд. «Наири»
Буб-Яхенс, Криста-Йоханна - Тайна времени. Почему нам все чаще его не хватает, сб. Тайны ритмов, 2014, изд. Наири, Киев
Буркхард, Гудрун - Взять жизнь в свои руки, Духовное познание, Калуга, 2001
Бюхи, Петер - Развитие и укрепление чувств с помощи рисования форм, 2011, Киев, изд.Наири
Възпитанието на децата – предизвикателство в цял свят, Валдорфски сборник, превод Галя Казакова, сканирано копие
Гарднър Хауърд - Теория за множествената интелигентност – сканирано копие, 1983
Гейдебрант, К. - О душевной сущности ребенка, сканирано копие на книга
Глѐклер, Михаѐла; Лангхаммер, Стефан; Вихерт, Кристоф Воспитание и здоровье Задача педагогов, медиков и родителей, 2006, Дорнах
Грим, Р., Кашубовски, Г. - Компендиум по антропософска лечебна педагогика, САЛПСТ, 2014
Грюнелиус М., - Вальдорфский детский сад: воспитание детей младшего возраста, сканирано копие на книга
Диоптрические цвета, глава X, Гѐте описывает возникновение цветов через первичные феномены Света и Тьмы в своем учении о цветах, Издание с коментари Р. Шайнер, Щутгарт 1992.
Дыкман, Лилия - Гармоничный ребенок – Как его достиг...?, 1998, „Петро – РИФ”, Санкт Петербург
Включващо фермерство - наръчник по проект ИНКЛУФАР 2013-2015, 2015, www.oporabg.com
Кениг, Карл - Лечебно-педагогическая диагностика, Антропософский центр социальной терапии, 2001
Кьолер, Хенинг - За страхливите, тъжните и неспокойните деца, САЛПСТ, 2015
Ливегуд, Бернард - Фази на детството – развитие на тялото, душата и духа, 2015, Сдружение „Валдорфска педагогика за деца, родители и учители”, Варна
Лийвехуд, Бернард - Фази – духовните ритми в зрелия живот, 1997, Sophia Books
Методическое руководство для воспитателей дошкольных

образовательных учреждений и групп Межрегиональной общественной организации, одобрено от Министерством образования Российской Федерации, Москва Авторски колектив на «Содружество педагогов вальдорфских детских садов», (2001)

Сусман, Алберт - Дванадесете сетива, Сдружение „Валдорфска педагогика за деца, родители и учители”, 2015, Варна

Хильдегард, Бертольд-Андрэ - Рисование форм с точки зрения темпераментов, 1996, г. Владимир

Хольцманфел, Валтер - Дети, нуждающиеся в особом уходе, Калуга, Духовное познание, 1999

Хуземан, Волф - Развитието на детето, нередктиран превод, сканирано копие

Штейнер, Рудолф, (GA 303) Здоровое развитие телесно-физического как основа раскрытия душевно-духовного, сканирано копие

Штейнер, Рудолф, (1996), Искусство воспитания. Методика и дидактика, «Парсифаль» - Москва

Щайнер, Рудолф, (2015) Педагогическото изкуство, Сдружение „Валдорфска педагогика за деца, родители и учители”, Варна

Щайнер, Рудолф, (2010), Тайната на четирите темперамента, Антропософско издателство Даскалов, 2010, Стара Загора

Щайнер, Рудолф, (2007) Духовно-душевните градивни сили на възпитателното изкуство, Сдружение „Валдорфска педагогика за деца, родители и учители”, Варна

Щайнер, Рудолф, (1995) Общото човекознание като основа на педагогиката, Антропософско издателство „Даскалов” – Стара Загора

Щайнер, Рудолф, (GA-296), Възпитанието като социален въпрос – цикъл от 6 лекции, изнесени в Дорнах от 9. 8. до 17. 8. 1919 г., нередктиран превод от немски: Галя Казакова, сканирано копие

Щайнер, Рудолф, (1924) - Как сами да сътворяваме, разказваме и припомним на децата приказки, лекция GA-311

Щайнеровото Валдорфско образование във Великобритания, цели, методи и програма, ред. М. Росън, Щайнер скул фелоушип пабликешън (1997)

Щайнер, Рудолф - Лечебно-педагогически курс, Издателство „Димо Даскалов“, 2009

Щайнер, Рудолф - Общото човекознание като основа на педагогиката, Издателство „Димо Даскалов“, 2003

Щайнер, Рудолф - Годишният кръговрат като дихателен процес на Земята и четирите големи празници, Изд. „Димо Даскалов“, 2007

Glöckler, Michaela - Salutogenese als Lebensprinzip. Anregungen für eine selbstverantwortete Gesundheit, Das Goetheanum №28/2002

Konig, Karl - Seeds for social renewal, Floris Books, 2010

Интернет сайтове

www.oporabg.com - статии за темпераментите, развитие на детето, сетивата и др.

<http://www.movementforchildhood.com/> - Working with the 12 senses: Touch, Health, Movement and Balance as a Foundation for Academic Progress

<http://waldorfhome.ru/> - Развитие 12 чувства

<http://ziwspb.ru/index/0-9> - Принципи на валдорфската педагогика

<http://rudolf-steiner.ru/>

ПРИЛОЖЕНИЕ 1: Изкуство и темпераменти

Видове темперамент	Основни характеристики	Възпитателен подход	Видове изкуства
<p>Сангвиник – душата на компанията</p>	<p>Общителен, жизнерадостен, отворен и доверчив. Телосложение: слаби, стройни Походка: лека, стъпват на пръсти, все едно се носят във въздуха Очи: живи, танцуващи Говор: образен, красноречив език В изпълнението на задачи: Прибързан и спонтанен в реакциите; склонен да бъде непостоянен и неорганизиран; среща трудности с рутината и с умението да бъде някъде точно на време; възможност да не завършва започнатото. В общуването: съзидателен и чувствителен. Проявява емпатия и разбиране; мил и приятелски настроен; бързо се разгневява, лесно забравя (случилото се); Оптимистът с позитивна нагласа и интерес към настоящето Висока степен на възбудимост, ниска степен на воля.</p>	<p>Основен принцип: Доверявай се, но и проверявай! Общуване с хумор и поощрение единствено и само когато е нужно. Бъдете твърд и сериозен, но показвайте приятелски интерес. Мотивация: помолете го за помощ; поощряване на тяхната настойчивост и старателност; задания с картини, образи и различни страни; различни дейности. В рисуването има лека ръка, с нежни и красиви линии. Формите са плоски и разляти.</p>	<p>Рисуване на форми – ритмични форми с повтарящи се линии, но не линии до бекрайност (гръцки форми, български шевици) Живи истории с вълнуващи описания. Конструирание, пъзели, ръкоделие. Театър, рецитиране</p>
<p>Холерик –</p>	<p>Активен, неспокоен, целеустремен и импулсивен</p>	<p>Основен принцип: Нито минута покой!</p>	<p>Рисуване на форми, които</p>

<p>движеща сила в компанията</p>	<p>Телосложение: ниски, набити с изправена стойка Походка: твърда, отсечена, забиват пети в земята Очи: енергични и активни. Говор: рязко, но емпатично В изпълнението на задачи: заразяващ ентузиазъм и голяма енергичност, поема ръководството и отговорността; иска работата да бъде свършена; самоинициативен; запомня бързо, но забравя бързо. В общуването: проявява се като знаещ всичко и като кавгаджия; много възможно е да прояви огнен нрав. Реалист, интересува се от света, себе си и бъдещето. Висока степен на възбудимост, силна сила на волята.</p>	<p>Изключи в обстановката онова, което превъзбужда детето. Мотивация: преговаряне наум на всички етапи и подкрепа в тяхното следване; редуване на физически с умствени дейности; задаване на задачи, които превишават силата му; дайте му предизвикателство. В общуването: възможност за обсъждане на неговото поведение; никога не го сравнявайте с другите; говорете след като се успокои; бъдете твърд, силен и точен. При рисуването – силни, удебени линии и твърд натиск; ярки нюанси в цветовете.</p>	<p>имат движение от центъра навън. Различни неща за правене, които мерят тяхната сила. Истории, които разказват за героични подвизи и приключения. Спорт, разходки в природата, конструктори, ръчен труд, ръководелие.</p>
<p>Флегматик – съвеста на компанията</p>	<p>Търпелив, предпазлив и външно спокоен. Телосложение: едри, закръглени, пухкави Походка: отпускатца, бавна Очи: спящи, полуотворени Говор: тромав, логичен и ясен език В изпълнението на задачи: последователен и постоянен; разсъдлив и разумен; бавен по отношение на действията и реакциите; усърден; с установени навици, обича</p>	<p>Основен принцип: Не бързай! Спокойно отношение и силна вътрешна симпатия. Обсъждане, изразяване и защитаване на мнение. Мотивация: чрез събуждане на интерес към движението, съвместно планиране и измисляне на дейности;</p>	<p>Рисуване – от цялото към частите; Музика, спорт, театър, шахмат. Разказване на обикновени истории с равнодушен тон.</p>

	<p>рутината и ритъма; дълга памет; склонни към проява на холеричен характер, ако бъдат притискани; склонни към мързел и липса на полагане на усилия, никога да не довършват нищо, да избягва работата, наднормено тегло. В общуването: консервативен и резервиран; трудно изразява емоции и вътрешния си свят; може да се разчита на него. Песимистът, които се интересува от настоящето, без да се намесва в него. Ниска степен на възбудимост, ниска сила на волята.</p>	<p>използвайте на шокови тактики; говорете директно и точно; задаване на конкретна задача и съвет за изпълнение с индивидуален темп, без прищорване. При рисуване - ясни преходи от един в друг цвят; удебеляване на линията и удължаване на формата.</p>	
<p>Меланхолик – мозъкът на компанията</p>	<p>Напрегнат, сдържан, затворен, отличава се с дълбочина и разсъдливост, нетърпеливост.. Телосложение: едри, тежки крайници и наведена глава Походка: бавна, провлачена, скована Очи: тъжни Говор: колеблив, недовършва изреченията В изпълнението на задачи: обича самостоятелните задачи; склонен да чувства всичко лично, трудно забравя; проблемите може да изглеждат по-големи, отколкото са; дълбокомислен, мисли преди да действа; обича да обсъжда всички аспекти на дадена тема; В общуването: чувствителен, липса на виталност, може да бъде болнав; полага</p>	<p>Основен принцип: Внимавай да не навредиш? Има нужда от внимание и топло отношение, поощрение и подкрепа при изпълнение на задачите, споделяне на чувствата и проблемите. Мотивация: чрез обяснение на последствията и как другите ще страдат ако не се изпълни; помолете го за помощ и го научете, че неуспехът не го прави лош. При рисуване – свиване на формите. Тънки и нерешителни линии, натискът</p>	<p>При рисуването на форми – противоположност и симетрии. При рисуване на цветове – игра със светло и тъмно. Започваме от разчленени форми и стигаме до нейната цялост. Приказки, истории, биографии, които вълнуват, заставят го да забрави за</p>

	<p>добри грижи, проявява емпатия; егоистичен и ревнив, отмъстителен и склонен към саможертва.</p> <p>Песимистът с негативна нагласа, твърде погълнат от себе си и миналото.</p> <p>Ниска степен на възбудимост, висока вътрешна сила на волята.</p>	е остър.	<p>собствените си проблеми.</p> <p>Разказване на преживявания и опит на възрастния.</p>
--	---	----------	---

ПРИЛОЖЕНИЕ 2: Динамични индикатори за оценка на индивидуалните потребности и включващата социална среда

I. Динамични индикатори за оценка на включващата среда

<p>1. Взаимоотношения дете-деца</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ брой и качество на взаимодействията с другите деца ✓ създаване на трайно приятелство ✓ взаимодействия с други деца по интереси ✓ споделеност на интересите 	<p>2. Взаимоотношения дете-възрастни</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ брой опити за взаимодействие с възрастните ✓ вслушване в мнението на възрастните ✓ качество на комуникацията с възрастните ✓ участие в организирани от възрастните занимания ✓ качество на доверителната връзка с ментора
<p>3. Въздействие на ритмичната организация</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ включване в ритмичната организация - дневна, седмична, месечна, годишна ✓ спазване на ритмичната организация ✓ здравословно състояние и жизнен тонус 	<p>4. Отношение дете-среда</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуализиране на стаята ✓ време, прекарано в социалната услуга ✓ включване в битови дейности ✓ включване в социално-културни дейности

II. Динамични индикатори за оценка на индивидуалното развитие и потребностите на детето

1. Индикатори, свързани с физическо тяло (това ще помогне за определяне и на темперамента)

Телосложение: ниско, набито тяло; слабо, стройно тяло; едро, закръглено тяло; едро, кокалесто тяло; изправена стойка; приведенана стойка; нисък, среден или висок ръст; крехко, мускулесто, силно телосложение; широки, тесни рамене

Походка: лека, тежка, отпусната, уверена, бавна, бърза, спокойна, провлачена, танцуваща, с широки крачки, със ситни крачки, с пружиниращи крачки; ритмично и силно, олюлявайки се леко напред и назад; Тежките "горди" стъпки; Твърдата, ъгловата, надута, дървена походка; Неестествено буйната походка; Походка с постоянно повдигната горна част на тялото, при която човек върви на пръсти.

Очи: нормални, малки, големи; изпъкнали, вдлъбнати; примрежени, присвити, широкоотворени; енергични, активни, живи, тъжни, весели.

Жестове: резки, грациозни, живи, бавни, отпуснати

Външен вид: консервативен вкус; творчески вкус; индивидуален вкус; подражание на другите; следване на модата; нови дрехи; вехти дрехи; цветни дрехи; сивкави цветове; трудно прави избор; лесно се облича.

2. Индикатори свързани с душата

4 основни сетива / Темперамент / Памет: каква е връзката с времето? Винаги много бързо, много бавно, точно на времето, слаба, краткотрайна, дълготрайна, трудно запомня, бързо запомня, запомня лесно, но бързо забравя.

Навици: трябва да забавлява всичко около себе си; има установени навици; няма фиксирани навици; гъвкавост и приспособимост; обича рутината; обича самостоятелността.

Подвижност: ниска, висока; гъвкавост; скованост; бавна; активна; уверена или неуверена, смела или плаха.

Други: това е едно здраво/болнаво дете; изчервява се лесно/блед е; прагът на болка е висок/нисък;

Връзката му с моделирането; връзката му с рисуването с цветове; връзката му с рисуване на форми /лекота или твърдост в рисуването, лекота или твърдост в нанасянето на линията, цвета; повтарящи или еднократно нанасяне на цветовете, линията; плоски, правилни форми, разляти, ярки, наситени цветове./

3. Индикатори, свързани с Духа

Интелектуални способности (мисъл)

Говорът - какви изречения използва, как се изразява?

Изразява се: будно/живо/мечтателно/заспало/способност за абстрахиране/за изграждане на концепция/ последователни връзки/ логически. Реч: рязка, тровава, бавна, бърза, логична, образна, емпатична, красноречива, колеблива с прекъсвания, недовършване на изреченията,

Емоционални способности (чувства)

Изразност на лицето, основни изразни чувства на лицето и в жестовете. мимика, поглед. как говори, описание на гласа: интензивност, звучност, душевна модуляция и т.н. Смях, плач.

Волева природа

Начин на действие. Как взема нещата? динамика на произхода на движение, сила, импулс. Остава нещата недовършени/трудности при започване на нещата/трудности да ги завърши/ лесно блокира/моли за помощ/ винаги се нуждае от водач за да започне някаква дейност/ лидер/ последовател.

Наблюдателност: вижда всичко, което го интересува; вижда всичко и всичко забравя; наблюдава и помни точно, когато е достатъчно буден; вижда малко, но го помни

Интересува се от: света, себе си и бъдещето; насочва се към настоящето; насочва се към настоящето, но не се намесва; себе си и миналото;

Социални контакти

Поведение: предпочита да е сам, предпочита да е в група.

Описание на характерни ситуации: как поздравява, ка се сбогува, преходи от една в друга ситуация, когато се изисква твърде много или твърде малко от него, конфликти, страхове.

Поведение с приятели - непознати, възрастни, неприятели

как играе - описание на характерни ситуации. полярни ситуации на описаните. способност за имитация. стимулите за игра са отвън - трансформира различни образи - обединява идеите си;

склонности: самохвалко, щедър, ентузиазизиран, нетолерантен, нетърпелив, обича риска, променлив и повърхностен, не може да се разчита на него, мил и приятелски настроен, верен, стабилен, методичен, апатичен, самодоволен, може да се разчита на него, погълнат от себе си, лесно се депресиращ, страхлив, сменя настроенията, тираничен, артистичен;

общуване: приятелско, водач, капризен, променлив, резервиран, безстрастно, изпитва симпатия само към страдащите, приятелски;

към другите: командващ, агресивен, понякога разбиращ, мил, разбиращ, емпатичен, съчувствие, плаче, разсъдлив,

разумен, хладен, допуска другите, не допуска другите, егоистичен, отмъстителен, склонен към саможертва. Прибързан и спонтанен в реакциите; склонен да бъде непостоянен и неорганизиран; среща трудности с рутината и с умението да бъде някъде точно на време; на лице е възможността да не завършва нито един започнат проект. В общуването: съзидателен и чувствителен. Проявява емпатия и разбиране; мил и приятелски настроен; бързо се разгневява, лесно забравя (случилото се); С позитивна нагласа и се интересува от настоящето

Развитие на детето

поведение, нужди и занимания в съответствие с възрастовия период
състояние на мисловната, емоционално-чувствената и волевата сфера
прояви на темперамента и сетивното развитие и интеграция

ПРИЛОЖЕНИЕ 3:

I. Летен ритъм за работа в градината по време на изграждането ѝ

Ден 1 (понеделник)	Ден 2 (вторник)
<p>9.30 - 10.30 - Обличане на работните екипи. Подготовка на инструменти и материали според взетите в петък решения - ДЦ</p> <p>10.30 – 11.00 ОБЩА СРЕЩА за планиране и разпределение на глобалните роли, задачи и отговорности за седмицата - участват всички от ЦНСТ, ЗЖ и ДЦ и персонала</p> <p>11.00 – 12.00 Изпълнение на задачите за деня</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА - ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа;</p> <p>17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите, подреждане и подготовка на терена за</p>	<p>9.30 - 10.30 - Обличане на работните екипи. Подготовка на инструменти и материали според етапа на изпълнение - ДЦ</p> <p>10.30 – 12.00 Разпределяне на дневните задачи, изпълнение</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА-ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа</p> <p>17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите, подреждане и подготовка на терена за следващите задачи - участва ЗЖ</p> <p>19.00 Преди СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък обзор на работата в градината</p>

<p>следващите задачи - участва ЗЖ 19.00 Преди СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък обзор на работата в градината</p>	
<p>Ден 3 (сряда)</p>	<p>Ден 4 (четвъртък)</p>
<p>9.30 - 10.30 - Обличане на работните екипи. Подготовка на инструменти и материали според етапа на изпълнение - ДЦ 10.30 – 12.00 Разпределяне на дневните задачи, изпълнение 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА-ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа 17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите, подреждане и подготовка на терена за следващите задачи - участва ЗЖ 19.00 Преди СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък обзор на работата в градината</p>	<p>9.30 - 10.30 - Обличане на работните екипи. Подготовка на инструменти и материали според етапа на изпълнение - ДЦ 10.30 – 12.00 Разпределяне на дневните задачи, изпълнение 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА-ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа 17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите, подреждане и подготовка на терена за следващите задачи - участва ЗЖ 19.00 Преди СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък обзор на работата в градината</p>
<p>Ден 5 (петък)</p>	<p>Ден 6 (събота)</p>
<p>9.30 - 10.30 - Обличане на работните екипи. Подготовка на инструменти и материали според етапа на изпълнение - ДЦ 10.30 – 12.00 Разпределяне на дневните задачи, изпълнение 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА-ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа</p>	<p>10.30 – 12.00 Разпределяне на дневните задачи, изпълнение 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА-ЦНСТ - занимания с терапевтичен ефект, съобразени с индивидуалните нужди - екипни или индивидуални по преценка на екипа 17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите - ЗЖ 19.00 По време на СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък</p>

17.00 – 18.00(18.30) Довършителни дейности, прибиране на материалите, подреждане и подготовка на терена за следващите задачи - участва ЗЖ 19.00 Преди СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ - кратък обзор на работата в градината	обзор на работата в градината
Ден 7 (неделя)	
16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА, обзор на седмицата, обратна връзка, вземане на решения - ЦНСТ, ЗЖ, персонал	ЗЖ - защитено жилище ЦНСТ- център за настаняване от семеен тип ДЦ - дневен център

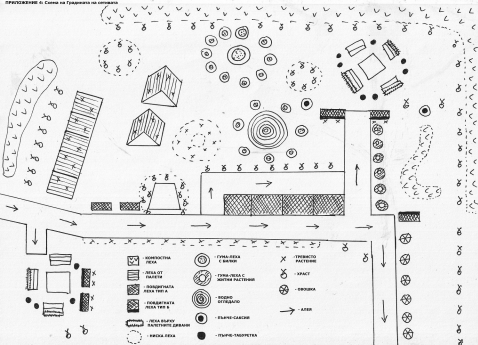
II. Летен ритъм на живот в социалните услуги

Защитено жилище	Дневен център
8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части 10.30 – 11.00 СРЕЩА за разпределение на роли, задачи и отговорности за седмицата. 11.00 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА 12.00 - 13.00 Обяд 13.00 – 16.00 Отдых и свободно време 16.00 - 17.00 ИЗКУСТВО 17.00 – 18.30 РАБОТА в ГРАДИНА 17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне 19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ и КУЛТУРНИ ДЕЙНОСТИ 21.00 Лично време и приготвяне за сън	8.00 – 8.30 Пристигане в Дневния център и разпределяне на отговорности 8.30 - 9.30 Закуска 9.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА 12.00 - 13.00 Обяд 13.00 – 14.00 Отдых и свободно време – игри 14.00 - 15.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – ръчно изработване 15.00 – 15.30 Следобедна закуска 15.30 Тръгване за дома

Център за настаняване от семеен тип:

Ден 1 (понеделник)	Ден 2 (вторник)
<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части</p> <p>10.30 – 11.00 СРЕЩА за разпределение на роли, задачи и отговорности за седмицата.</p> <p>11.00 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>12.00 - 13.00 Обяд</p> <p>13.00 – 15.00 Отдых и свободно време</p> <p>15.00 - 16.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – рисуване</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне</p> <p>19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - ВЕЧЕР на СПОРТА</p> <p>21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>	<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части</p> <p>10.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>12.00 - 13.00 Обяд</p> <p>13.00 – 15.00 Отдых и свободно време</p> <p>15.00 - 16.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – моделиране</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне</p> <p>19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - РАЗХОДКА</p> <p>21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>
Ден 3 (сряда)	Ден 4 (четвъртък)
<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части</p> <p>10.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>12.00 - 13.00 Обяд</p> <p>13.00 – 15.00 Отдых и свободно време</p> <p>15.00 - 16.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – ръчно изработване на необходими вещи</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне</p> <p>19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - МУЗИКАЛНА</p>	<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части</p> <p>10.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>12.00 - 13.00 Обяд</p> <p>13.00 – 15.00 Отдых и свободно време</p> <p>15.00 - 16.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – игри</p> <p>16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА</p> <p>17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне</p> <p>19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - ВЕЧЕР на СПОРТА</p>

<p>ВЕЧЕР 21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>	<p>21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>
<p>Ден 5 (петък)</p>	<p>Ден 6 (събота)</p>
<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части 10.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА 12.00 - 13.00 Обяд 13.00 – 15.00 Отдых и свободно време 15.00 - 16.00 АРТ ЗАНИМАНИЯ – ръчно изработване на необходими вещи 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА 17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне 19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - ВЕЧЕР на ИСТОРИИТЕ 21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>	<p>8.30 - 10.30 Закуска и подреждане на стаите, общите части 10.30 – 12.00 РАБОТА в ГРАДИНА 12.00 - 13.00 Обяд 13.00 – 16.00 Отдых и свободно време 16.00 – 18.00 РАБОТА в ГРАДИНА 17.00 – 19.00 Заедно приготвяне на вечеря и вечеряне 19.00 – 21.00 СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ - ОГЪН НА ОТКРИТО 21.00 Лично време и приготвяне за сън</p>
<p>Ден 7 (неделя)</p>	
<p>8.30 - 9.30 Закуска 9.30 – 11.30 Основно почистване и подреждане на стаите, общите части 12.00 - 13.00 Обяд 13.00 – 16.00 Отдых и свободно време</p>	

- - RODNOSTNA PETA
- - PETA OT FANETA
- - RODNOSTNA PETA TIPI A
- - FORBENTNA PETA TIPI B
- - PETA BOLYO BAUTETIHO DUBAVI
- - PINKA PETA
- - TIPAL PETA C DUBAVI
- - TIPNA PETA C MOJTER PAKETIHO
- - RODNO DIZEJAVO
- - FANETI-KASCI
- - TIPNO-TADOPETA
- - TIPNICO PAKETIHO
- - KPAKT
- - OBOLINA
- - ARBI

ISBN 978-619-90097-7-2
Разпространява се безплатно